

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGISTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

ƏLİYEV SAMİR VLAZİM OĞLU

“VERGİ POTENSİALININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ
ONDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ METODLARI”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifrəsi və adı:

060403 “Maliyyə”

İxtisaslaşma:

“Vergi və vergiqoyma”

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos.R.A.Salayev

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n., dos.I.M.Rzayev

Kafedra müdiri:

i.e.d. Ə.Ə.Ələkbərov

BAKİ – 2016

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
 FƏSİL I. VERGİ POTENSİALININ NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ	
ƏSASLARI.....	6
1.1. Vergi potensialının formalaşmasının nəzəri mə metodoloji məsələləri.....	6
1.2. Vergi potensialı və ona təsir edən amillərin müəyyən edilməsi.....	11
1.3. Vergi potensialının qiymətləndirilməsi üsulları və onların tətbiqi məsələləri.....	14
 FƏSİL II. VERGİ YÜKÜNÜN BÜDCƏ DAXİLOLMALARININ	
SƏVİYYƏSİNƏ TƏSİRİ.....	19
2.1. Maliyyə potensialına vergi yükünün təsirinin qiymətləndirilməsi.....	19
2.2. Optimal vergi rejiminin müəyyən edilməsi və büdcə gəlirlərinə təsiri.....	32
2.3. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin planlaşdırılmasının təsiri.....	35
 FƏSİL III. VERGİ POTENSİALININ ARTIRILMASI VƏ ONDAN	
SƏMƏRƏLİ EDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏR.....	47
3.1. Regionların vergi potensialına təsir edən amillərin təhlili və qiymətləndirilməsi.....	47
3.2. Vergi potensialının səmərəlili istifadəsinin təmin olunması şərtləri.....	52
3.3. Vergi potensialının inkişafında vergi siyasətinin rolu.....	60
 NƏTİCƏ.....	72
 İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	75

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir mərhələdə Azərbaycanda aparılan iqtisadi islahatlar nəticəsində elmi praktiki xüsusiyyətlərə malik bir çox problemlər yaranıb. Bu problemlərin bütün səviyyələrdə müzakirəsi yalnız siyasi konyuktura ilə bağlı deyil, həmçinin iqtisadi artım, sosial proqramların yerinə yetirilməsi milli təhlükəsizliyin təmin olunmasına nail olmaq, Azərbaycanda sosial iqtisadi islahatların aparılmasının perspektivlərinin və potensial ehtiyatlarının aşkarlanmasının vacibliyini aparılır.

Dövlətin iqtisadi maliyyə sisteminin inkişafının müasir mərhələsində əsas hissənin vergi daxilolmaları təşkil edən büdcənin gəlir hissəsinin doldurulması aktual məsələdir. Büdcəyə vergi daxilolmalarının artım yollarının axtarışı nəticəsində obyektiv olaraq vergi sisteminə vergi daxilolmaların mənbəyi kimi əlavə gəlirlərin cəlb olunmasına ehtiyac yaranır. Tədqiqatlar nəticəsində bu sahədə bir çox yeni anlayışlar yaranıb ki, bunlardan “vergi potensialı”, “regionunu vergi potensialı” anlayışını misal göstəmək olar.

Dövlət idarəçiliyinin transformasiyasının vergi işinin təşkilinin səmərəliliyinin artırılması problemləri regionların sosial-iqtisadi inkişafına və konkret təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir.

İstənilən dövlətin iqtisadi inkişaf səviyyəsini müəyyən edən əsas faktorlardan biri büdcə vergi daxilolmalarının səviyyəsidir. Bu səviyyə isə öz növbəsində vergi potensialından asılıdır. Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasında həmçinin vergi potensialının düzgün müəyyənəşdirilməsi əhəmiyyətli rol oynayır.

Məhz bu baxımdan dissertasiyanın mövzusu vergi potensialının nəzəri və metodoloji əsaslarının öyrənilməsinə həsr olunmuşdur.

Dissertasiyanın öyrənilmə səviyyəsi. İstənilən dövlətin maliyyə-vergi potensialının müəyyən edilməsi üsulları, maliyyə siyasətinin formalaşması məsələləri iqtisad elminin tədqiq olunmamış sahələrdən biridir.

Tədqiq olunan problem üzrə xarici ölkə alimlərindən Stephen M., Thomas J., Wallace S., Mirer T., Orkutt G., Symons E., Eaton J., Sokolovskiy L., Arkin V., Slastnikov A., Şevtsova E., Qusauov S., Cak S., Kubanova M, Balatskiy E., Qorskiy İ., Panskov V., və s., Azərbaycan iqtisadçı-alimlərindən isə Nadirov A., Səmədzadə Z., İmanov Q., Nuriyev Ə., Musayev A., Əlirzayev Ə., Həsənli M., Bağırov D., Sadıqov M., Kəlbəliyev Y. və digərlərinin əsərlərini göstərmək olar.

Bu əsərlərlə yaxından tanışlıq belə deməyə əsas verir ki, həmin elmi-tədqiqat işlərində vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodologiyasının hazırlanması məsələləri öz həllini tapmamışdır.

Dissertasiyanın məqsədi. Ölkəmizdə vergi potensialının qiymətləndirilməsi üsullarının işlənilib hazırlanması, vergi yükünün regionların vergi potensialına təsirinin qiymətləndirilməsi və onun optimallaşdırılması məsələlərinin həlli tədqiqat işinin məqsədini təşkil edir.

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün dissertasiyanın qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- sosial-iqtisadi inkişafının təhlili nəticəsində vergi yükünün parametrlərinin qiymətləndirilməsində vergi potensialından istifadə edilməsi;
- ölkədə həyata keçirilən vergi siyasətinin nəticələrinin təhlili;
- vergi potensialının nəzəri-metodoloji əsaslarının öyrənilməsi;
- vergi potensialına proqnozlaşdırılması və ona təsir edən amillərin müəyyən edilməsi;
- effektiv vergi rejiminin müəyyən edilməsi;
- vergi yükünün vergi potensialına təsirinin qiymətləndirilməsi;

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini sosial-iqtisadi inkişafı əks etdirən maliyyə və vergi potensialı, vergi yükü göstəriciləri, predmetini isə vergi potensialı və optimal vergi rejiminin büdcə gəlirlərinə təsirinin tədqiqı, proqnozlaşdırılması və qiymətləndirilməsi təşkil edir.

Dissertasiya işinin nəzəri və metodoloji əsaslarını yerli və xarici ölkələrinin iqtisadçı alimlərinin vergi potensialının qiymətləndirilməsi və

proqnozlaşdırılması, optimal vergi rejimi və vergi yükünün müəyyən edilməsi sahəsində elmi-tədqiqat əsərləri təşkil etmişdir.

Dissertasiya işində informasiya bazası kimi Dövlət Statistika Komitəsinin illik hesabatları, Vergilər və Maliyyə Nazirliyinin rəsmi materialları, internet şəbəkəsində mövzuya uyğun elektron resurslar təşkil etmişdir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Dissertasiyada irəli sürülən elmi yenilik kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- vergi potensialının qiymətləndirilməsi üsulları və onun tətbiqi məsələləri araşdırılmışdır;
- ölkə iqtisadiyyatının stabil inkişafı üçün səmərəli və optimal vergi rejiminin formalaşması istiqamətləri müəyyən olunmuşdur;
- vergi potensialının qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması üsulları təklif olunmuşdur;
- vergilərin büdcəyə daxilolmalar əmsalının yüksəldilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir;
- vergi yükünün regionların maliyyə potensialına təsiri qiymətləndirilmişdir;

Dissertasiya işinin quruluşu. Dissertasiya işi kompüter yazısı ilə müvafiq standartlara yazılmışdır və 77 səhifədən ibarətdir. Dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

FƏSİL I. VERGİ POTENSİALININ NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Vergi potensialının formalaşmasının nəzəri və metodoloji məsələləri

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında ən aktual məsələlərdən biri istehsalı stimullaşdırmaq, eləcə də vergi potensialının artırılmasıdır. Burada əsas yeri sahələr(regionlar)da vergi potensialının qiymətləndirilməsi tutur.

Vergi potensialının əsas faktorlardan (göstəricilərdən) asılılıq forması əsaslandırılmış şəkildə təqdim edilməlidir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, sahələr(regionlar)arası təbii-iqlim, sosial-iqtisadi şəraitin və son nəticədə vergi potensiallarının böyük dərəcəli differensiasiyası regional vergi potensialının qiymətləndirilməsində müqayisəli metodlardan istifadəni mümkünəşür edir.

Buna görə də, tədqiqatın əsas məqsədi sahələr (regionlar)ın vergi potensialının ekonometrik modelləşdirmə metodu ilə hesablanması və regional vergi potensialının qiymətləndirilməsi mexanizminin beynəlxalq təcrübəsini öyrənməklə onun təkmilləşdirilməsi sahəsində təkliflərin hazırlanmasıdır.

Sahələr (regionlar)a dövlət tərəfindən göstərilən güzəşt və subsidiyalar sahələr(regionlar)ın bərabər imkanların təmin edilməsi baxımından yararlı olsa da təbii ki, problemlər qaçılmazdır. Bu problemin həlli metodlarından biri dövlət büdcəsinə sahələr(regionlar) tərəfindən vergi ödəmələri şəklində daxil olan resursların bir hissəsinin yenidən bölgüsüdür (aşağı səviyyəli büdcələrə maliyyə yardımı kimi).

Maliyyə yardımının obyektiv xarakter daşması və bələdiyyə hakimiyyətinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin stimullaşdırılması baxımından, sahələr(regionlar)a maliyyə yardımının ölçüsünü müəyyən etmək üçün vergi potensialı göstəriciləri əsasında olan bazanı nəzərə almaq lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, «vergi potensialı» anlayışının izahı o potensialın özünün qiymətləndirilməsi metodundan asılıdır. Bununla yanaşı, sahələr(regionlar)dakı rayonların vergi potensialı anlayışının formalaşdırılmasında mütləq qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələdə vergi potensialı göstəriciləri

büdcələrarası bərabərlik yaradılması məqsədilə istifadə edilir, başqa sözlə sahələr(regionlar) öz ərazilərində dövlət xidmətləri göstərməsi bacarıqlarının bərabərləşdirilməsi. Ona görə də hər bir region üçün vergi potensialının qiymətləndirməsinin nəticəsi bütün inzibati-ərazi vahidlərdə vergiqoyma qaydalarının eyni olması şərti daxilində regional vergi ödəyicilərinin göstərilən dövlət xidmətlərini maliyyələşdirə bilməsi bacarığını əks etdirməlidir.

Effektiv bərabərlik (tarazlıq) sistemi elə qurulmalıdır ki, vergi potensialının artırılması mərkəzdən qoyulmuş kriteriyadan aşağı olarsa, onda region maliyyə yardımını almaq hüququ qazansın. Bu yardımın ölçüsü həmin şəraitə uyğun regional vergi potensialının qiymətindən başqa, regionlarda inzibati rayonların istehlak tələblərinin səviyyəsi ilə də təyin edilə bilər.

Xarici ölkə ədəbiyyatlarda vergi potensialının hesablanmasına iki əsas yanaşma mövcuddur: *reprezentativ vergi sistemi (RVS) metodu*; *potensial vergi öhdəliklərinin dolayı qiymətləndirilməsi metodu*.

Müəyyən sahələrin vergi potensialının qiymətləndirilməsi üçün fərqli üsullardan istifadə edilir. Bəzi metodların tətbiqi nəticəsində vergi potensialının qiymətinə təsir edən müəyyən variasiyalar da mümkündür. Bu səbəbdən istənilən metodun seçimi və tətbiqi metodikasının hazırlanması vergi potensialına qoyulan tələblərə əsaslanmalıdır.

Reprezentativ vergi sisteminin tətbiqi zamanı standart vergi dərəcələrinin müvafiq vergi bazalarına tətbiq etməklə, potensial büdcə vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılır. Bu vergi sistemi metodunun əsasını vergi ödəyiciləri tərəfindən bəyan edilən və vergi orqanları tərəfindən hesablanan və büdcəyə ödənilməsinin qiymətləndirilməsi təşkil edir. Müasir şəraitdə ölkəmizin vergi orqanları tərəfindən vergi hesablamalarının qiymətləndirilməsi bu metoda oxşar şəkildə həyata keçirilir.

Vergi potensialını hesablamaq üçün *ikinci metod* regionun vergi ödəyicilərinin potensial vergi öhdəliklərinin dolayı qiymətləndirilməsinə əsaslanır. Bu metod makroiqtisadi göstəricilərdən istifadə etməklə, sahə və ya regionların *büdcəyə vergi daxilolmalarını təmin etmək potensialını qiymətləndirilmək imkanı*

verir. Bu halda standart vergi dərəcəsi makroiqtisadi göstəricilərlə müəyyən edilən vergi bazasına (məsələn, ümumi daxili məhsul, əlavə dəyər və ya son məhsul) tətbiq edilir.

Vergi potensialının qiymətləndirilməsi üçün representativ vergi sistemi metodundan istifadə edən ölkələrin praktikasını göstərir ki, bu metodun təkmilləşdirilməsi nəticə hesabı ilə ərazilərin (regionların) vergi bazasının qiymətləndirilməsinin dolayı metodundan istifadə olunmasına gətirib çıxarır. Qeyd etmək lazımdır ki, dolayı qiymətləndirmədən istifadə etdikdə RVS metodu öz mahiyyəti etibarilə, vergi potensialının qiymətləndirməsində makroiqtisadi göstəricilərdən istifadə metoduna yaxınlaşır.

Hər iki metodun fərqləndirilməsi müəyyən şərti xarakter daşıyır. Əgər RVS metodu ilə vergi potensialının qiyməti vergi ödəyicilərinin vergi bazasını xarakterizə edən mikro iqtisadi göstəricilərin tədricən aqreqarlaşdırılaraq hesablanması ilə müəyyənləşdirilsə, dolayı metodla ilə qiymətləndirmədə isə makroiqtisadi göstəricilərin tətbiqi regionda bütün vergilər üçün vergi bazasının xarakteristikası kimi vahid makro göstəricidən istifadəyə əsaslanır və istifadə edilən göstərici tədricən dezaqreqasiya edilir. Sahələr (regionlar)ın vergi potensialının qiymətinə qoyulan bəzi tələblər baxımında bu metodların üstün və çatışmayan cəhətlərinə baxaq.

Vergi potensialının effektivliyinin bu və ya digər ölçmə meyarı hər şeydən əvvəl regional idarəetmə və iqtisadi agentlərdən asılı olmayaraq müəyyən edilməsidir. Buna «əks əlaqə effekti»nin olmaması deyilir. Əks əlaqə effekti o vaxt olur ki, vergi potensialının qiymətləndirilməsində istifadə edilən vergi bazası göstəriciləri regional idarəetmə və iqtisadi agentlərdən asılı olur.

Bu əks əlaqə effektinin aradan qaldırılması vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodikasının hazırlanmasının vacib məsələlərindən biridir. Onun istifadə edilən metodlardan asılı olaraq yaranmasına səbəb isə xüsusi halda iqtisadiyyatda dövlət və özəl sektorun münasibətlərində dəyişiklik ola bilər.

Məsələn, vergilərin artımı nəticəsində dövlət sektorunun payının artımı, özəl

sektorun vergi bazasının aşağı düşməsi müşahidə oluna bilər. Ona görə də, sahənin(regionun) vergi potensialının RVS metodu ilə qiymətləndirməsi müəyyən dərəcədə regional idarəetmənin seçiminin təsirinə məruz qalır. Bu seçim isə regional iqtisadiyyatda dövlət və özəl sektorlarının nisbi ölçülərinə (miqdar, həcm) təsir edir.

RVS metodu ilə potensialın qiymətləndirilməsində ümumi vergi bazasının strukturunda dəyişikliklər (yəni vergiqoyma bazasının qiymətinin bəzi vergilər üzrə nisbətən dəyişməsi), özəl sektorda istehlak strukturunun dəyişikliyi, iqtisadi aktivliyin ümumi səviyyəsinin dəyişməsi, iqtisadi fəaliyyətin ərazi üzrə yerləşdirilməsindəki dəyişikliklər nəticə etibarilə vergi potensialının qiymətinə təsir edir. Bununla yanaşı, bütün baxılan mexanizmlər makroiqtisadi göstəricilər vasitəsilə vergi potensialının qiymətləndirilməsinə də az da olsa təsir edir. Barro qeyd edir ki, makroiqtisadi göstəricilər əsasında qiymətləndirmədə «əks əlaqə effekti» fəaliyyət göstərir¹. Buna səbəb iqtisadi fəaliyyətin sahələr(regionlar) arasında yerləşməsindəki səhvlərdir (kənarlaşmalardır).

Təsirin bu halda az olmasını isə iki səbəblə izah etmək olar: birincisi bu yanaşmada vergi gəlirlərinin mənbə bazası (buna görə də vergi potensialı) əsas götürüldüyündən, regional rəhbərliyin faktiki vergi siyasətinin analizi nəzərdə tutulmur.

İkincisi, makroiqtisadi göstəricilərin hesablanması üçün istifadə edilən daha geniş vergi bazası «əks əlaqə effekti»nin qiymətinin yekun göstəricilərə təsirini aşağı salır. Lakin, RVS metodu ilə vergi potensialının qiymətləndirilməsində ayrı-ayrı vergilərdən potensial gəlirlərin hesabının nəticələrinin aqreqatlaşması baş verir ki, bu da hesablamalardakı səhvlərin yekun göstəricilərə təsir dərəcəsinin azalda bilər, çünki bu halda ayrı-ayrı vergilər üzrə hesablamalardakı müxtəlif xarakterli səhvlər kənar edilir. Vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodunun effektivliyinin digər bir vacib kriteriyası sahələrdə(sahələr(regionlar)da) iqtisadi agentlərin gəlirləri haqqında istifadə edilən məlumatların tamlığıdır. Bu

¹ http://www.cbar.az/assets/3346/Jurnal_N2_2014_2.pdf

məlumatlar sonda bütün vergilər üçün vergiqoyma bazası olur. Bu nöqteyi-nəzərdən, makroiqtisadi göstəricinin qiymətləndirmə metodunda regionun iqtisadi agentlərinin ümumi gəlirinin daha tam hesabı qabarıq üzə çıxır. RVS-nin modelləşdirilməsi qanunla qoyulmuş vergi bazasının analizinə əsaslanır və ona görə də, regional gəlirin bütün mənbələrini nəzərə ala bilmir. Hazırda regional gəlir haqqındakı ən tam məlumat sahələr(regionlar)ın ümumi məhsuldur. Amma makroiqtisadi göstəricilər də regional gəlirin bütün komponentini nəzərə almaya bilər. Məsələn, sahənin(regionun) rezidentlərinin regiondan kənarda əldə etdikləri gəlir vergi potensialının qiymətləndirilməsində uyğun səhvə gətirə bilər.

Vergi potensialının qiymətləndirilməsində yaranan problemlərdən biri kimi vergi yükünün ixracını göstərmək olar. Vergi yükünün ədəbiyyatlarda regionun qeyri-rezidentlərinin birbaşa və ya dolayı vergiqoyması kimi müəyyən olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, heç bir metod vergi yükünün eksportunu tam nəzərə almaq gücünə malik deyil. Bununla belə, RVS metodu burada müəyyən üstünlüyə malikdir, çünki vergi bazasının qiymətləndirilməsində vergi hesabatının məlumatlarından istifadə edilir ki, bu da ümumi vergidən eksport edilən vergi yükünü ayırmağa imkan verir.

Məsələn, Azərbaycanda vergilərdən azad edilən kənd təsərrüfatı məhsulları fermerlərdən, sadələşdirilmiş vergi ödəyicisindən və qeyri leqal şəkildə istehsal edən və satan şəxslərdən (müşahidə olunmayan iqtisadiyyatda yaranan məhsullar) ƏDV ödəyicisi tərəfindən alınaraq aralıq istehlak kimi istifadə edildikdə vergi hesab fakturası ala bilmədiyi, deməli ƏDV vergisini əvəzlətdirə bilmədiyi üçün vergi yükü ƏDV ödəyicisinin üzərinə eksport olunur.

RVS metodu ilə qiymətləndirmədə Kanadanın təcrübəsi göstərir ki, bir çox təkmilləşdirmələrin aparılması nəticəsində Kanada federal subyektlərinin vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodikası mürəkkəb hesablamalardan ibarət olmuş və bu da vergi potensialın sahələr(regionlar)arası diferensiasiyasını düzgün əks etdirmək nöqteyi-nəzərindən qiymətləndirmək kifayət qədər çətin olmuşdur. Analoji vəziyyət Rusiyada da olmuşdur. Belə ki, vergi potensialının

qiymətləndirməsinini təkmilləşməsinə cəhd bu qiymətləndirmənin mürəkkəb metodikasının qurulmasına gətirdi. Bununla belə, bu cür metodikanın qeyri-qənaətbəxş statistik baza şəraitində effektivliyi şübhə doğurur. Bu işdə Rusiya Federasiyası subyektlərinin vergi potensialının qiymətləndirməsi hər iki metodla yerinə yetirilmişdir. Nəticələr sonra müzakirə edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, RVS metodunun Rusiyada vergi potensialının qiymətləndirilməsi üçün təmiz şəkildə istifadəsi bir sıra çətinliklərlə bağlı olmuşdur. Buna səbəb isə regionlardakı vergi bazasının qiymətinin statistik məlumatlarının məhdudluğu və eləcə də belə məlumatların qeyri-dəqiqliyidir.

Regional büdcəyə daxil olan bütün vergi ödəmələrinin həcmi üçün qiymətləndirmək üçün makroiqtisadi göstəricilərdən istifadə metodunun təmiz şəkildə istifadəsi də az effektiv təsir bağışlayır. Buna səbəb isə həm vergi gəlirləri strukturunun regionlararası diferensiasiyasının yüksək səviyyəsi, Rusiya vergi sisteminin mürəkkəbliyi, həm də Rusiyada statistik hesabatın natamam (yarımçıq) olmasıdır.

1.2. Vergi potensialı və ona təsir edən amillərin müəyyən edilməsi.

Mövcud vergi qanunvericiliyinə vergitutmanın əsas və məcburi elementlərindən biri də vergi bazası müəyyən edilmişdir.

Vergi bazası – vergitutma obyektinin vergi dərəcəsi tətbiq olunan, yəni vergi güzəşt və çıxılımları nəzərə alınmayan hissəsidir. Deməli, müvafiq olaraq qüvvədə olan vergi qanunvericiliyi şərtləri daxilində bütün vergi və məcburi ödənişlərin vergitutma bazasının məcmusu, dövlətin (regionun, ərazinin) vergitutma bazası təşkil edir.

Bununla yanaşı vergi ödəyicilərinin vergitutma bazasının cəmini də ümumi vergi bazası kimi müəyyənləşdirmək olar. Birinci hal iqtisadiyyatın inkişafının makro-göstəricilərinin qeydiyyatı və istifadəsini, ikinci isə – təcrübədə çətin həyata keçirilən proses kimi göstərilən hər hansı bir dövlətin, regionun, əyalətin ərazisində

qeydiyyatata alınmış vergi ödəyicilərinin vergitutma bazalarının cəmlənməsini nəzərdə tutur.

Lakin, vergi bazasını vergilərin cəminin real iqtisadi (statistik) göstəricisi kimi təqdim etmək mümkün deyil. Belə ki, vergitutma obyektləri də ayrı-ayrı vergilər üzrə ya dəyər, ya da fiziki (fiziki xüsusiyyətlər də ziddiyyət təşkil edir – ton, kub. metr və s.) xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər.

Bu səbəbdən də mövcud vergi qanunvericiliyi şərtləri daxilində vergi daxilolmalarının və yığımların maksimal həddinin miqdarını özündə əks etdirən vergi potensialı real məzmun və müəyyən statistik ifadəyə malikdir.

İqtisadi nəzəriyyədə bəzən «vergi potensialı» anlayışı ilə «maliyyə potensialı» anlayışı eyniləşdirilir. Azərbaycan Respublikasında maliyyə-vergi potensialı anlayışları müxtəlif iqtisadi göstəriciləri əks etdirir və regionlararası müqayisələr aparmaq olar.

Əgər maliyyə potensialı ölkənin (regionun) maliyyə resurslarının məcmusunu təşkil edirsə, vergi potensialı onun bir hissəsini əks etdirir. Belə ki, vergi potensialı vergitutma obyektinin mümkün olan potensialının ümumi məbləğidir. Bu isə ölkədə bütün vergi və ödənişlərin qiymətləndirilməsinin əsası kimi qəbul edilir.

Maliyyə potensialının tərkibinə elə maliyyə resursları daxil ola bilər ki, onlar da qanunvericiliyə görə vergiqoymanın obyektləri sırasına ya tam, ya da qismən düşür.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasına təsiri nöqteyi-nəzərindən həmçinin maliyyə-vergi potensialı anlayışları bir-birindən fərqlənir.

Belə ki, əgər vergi potensialı büdcə vergi gəlirlərinin formalaşması mənbəyinin əsasını təşkil edirsə, maliyyə potensialı həm vergi və qeyri-vergi büdcə gəlirlərinin bazasını birləşdirir. Digər tərəfdən, maliyyə potensialı büdcə məqsədləri üçün maliyyə bazarlarında borlanmanın (müəyyən proqramların maliyyələşdirilməsi və ya cari büdcə kəsrinin maliyyələşdirilməsi) həyata keçirilməsinin imkanlarını əks etdirir.

Qeyd edək ki, maliyyə potensialı özəl sektor üçün investisiyaların cəlb edilməsinə müəyyən edərək, müəyyən sahənin perspektiv inkişafını xarakterizə edir. Vergi potensialı bilavasitə vergi sisteminin tərkibi və quruluşu ilə əlaqədardır. Məsələn, əgər satışdan daxil olan vəsaitlər vergi sistemində daxil deyilsə və bu növ gəlirlər vergitutma bazasına daxil deyilsə, onda bu qəbidən olan gəlirlər vergi potensialının tərkibinə daxil edilmir.

Bununla bərabər, vergi sistemindən asılı olmayaraq belə növ gəlirlər regionun maliyyə potensialına daxil edilməlidir.

Qeyd edək ki, dövlətin maliyyə sisteminin böhranı şəraitində regionun maliyyə və vergi potensialının dəqiq fərqləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Vergi potensialının dinamikası və büdcə vergi daxilolmalarının səviyyəsini müəyyənləşdirən bir çox amillər mövcuddur. Vergi qanunvericiliyinin ildən-ilə təkmilləşdirilməsi və vergi ödəyicilərinin buna uyğunlaşması ilə yanaşı, tədricən vergilərin ödənilməsinə kənar müdaxilələrin təsiri azalır.

Vergi və digər məcburi ödənişlərin vergi bazası və ümumilikdə vergi potensialının dəyişməsinə təsir edən iqtisadi amillər isə dövlətin vergi gəlirlərinin həcmi müəyyənləşdirən əsas faktor kimi çıxış edir. Effektiv vergi siyasətindən istifadə etməklə, dövlət malların (iş və xidmətlərin) istehsalı və satışına təsir edərək vergi ödəyicilərinin fəaliyyətini stimullaşdırmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi göstəricilər maliyyə potensialının səviyyəsinə böyük təsirlər göstərə bilələr. Budcə daxilolmaları əhəmiyyətli dərəcədə vergi intizamından və bəzi hallarda siyasi amillərdən asılı olur.

İqtisadi aktivliyin vergi potensialına, yəni vergi bazasının dəyişilməsinə və vergi gəlirlərinin büdcəyə axını səviyyəsinə bilavasitə təsir edən göstəricinin tədqiq edilməsi də çox vacib məsələlərdəndir. Belə göstərici kimi ümumi daxili məhsulun (ÜDM) öyrənilməsi və istifadəsi götürülə bilər. Bu zaman aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: [16].

1. ÜDM-in həm rüblük, həm də illik qiymətləndirilməsi dəfələrlə yenidən işlənir, düzəlişlər isə 20 faizə qədər olur və rüblük dəyər illik dəyərlə eynilik təşkil etmir. Məhz bu səbəbdən deflyator kimi istehlakçı qiymətlərinin indeksi istifadə oluna bilər [16].

2. Dövlət büdcə vergi daxilolmalarının səviyyəsinə ixracatçı müəssisələrin ödədikləri ƏDV-nin əvəzləşdirilməsi də müəyyən təsir göstərir.

3. İnflyasiya vergi potensialı və büdcə vergi daxilolmalarının dinamikasına xüsusi təsir göstərir.

İqtisadiyyatda qiymətlərin bərabər olmayan artımı məhsuluna və satışına çəkilən xərclərə təsir edir. Buna əsasən mənfəət vergisi, ƏDV üçün hesablanmış ödəmələrinin dəyərsizləşməsi verir. Burada inflyasiyanın vergi potensialına təsiri ayrı-ayrı vergilərin bəyan edilməsi və alınması metodologiyasından asılıdır. Qiymətlərin artımı dövlət büdcəyə alınan vergilərin həcminə müsbət və mənfi təsir göstərə bilər. Burada inflyasiya prosesinin dövlət büdcəsi gəlirlərinə başqa, təsiri də mövcuddur.

Belə ki, vergilərin hesablanması və dövlət büdcəyə alınması arasında olan zaman kəsiyində vergi daxilolmalarının müəyyən dərəcədə inflyasiyaya uğraması qeyd olunur.

1.3. Vergi potensialının qiymətləndirilməsi üsulları və onların tətbiqi məsələləri

Vergi potensialının ekonometrik üsullarla qiymətləndirilməsi məsələlərinə baxaq. Qeyd edək ki, vergi potensialının qiymətləndirilməsinin dəqiqliyi və məlumatlara dair irəli sürülən sərt tələblərin arasında yeganə kompromis variant – reqressiya təhlilinin istifadəsi ilə reallaşdırılan reprezentativ vergi sistemi üsuludur ki, həmin üsul vergi bazalarını xarakterizə edən dolayı göstəricilərin və qeyri-vergi gəlirlərinin istifadəsinə əsaslanır.

Qeyri-vergi gəlirləri ifadəsi altında əhalinin gəlirləri, pərakəndə satış dövriyyəsi, ümumi regional məhsul və ya adambaşına düşən sənaye, kənd təsərrüfatı məhsulunun

həcmi nəzərdə tutulur. Bu üsul müxtəlif vergi bazalarını xarakterizə edən aqreqasiyalı (ümumiləşdirilmiş) və dezaqreqasiyalı (mikrosəviyyəli) məlumatların istifadəsinə imkan verir. Belə ki, göstəricilərin sayı və məlumatların dezaqreqasiya səviyyəsi nə qədər çox olsa, qiymətləndirmənin dəqiqliyi də bir o qədər yüksəkdir. Lakin belə yanaşı intensiv təhlil və məlumatların çoxsaylı olması tələb olunur.

Bilavasitə regionların vergi potensialının dəyərləndirilməsinə keçərək, vergi öhdəliklərinin işgüzar aktivliyinin əsas göstəricisindən – ÜRM-dən asılılığını araşdıraraq. İzah olunan dəyişən vahidi – cari ilin vergi öhdəliklərinin ümumi məbləği – region tərəfindən Azərbaycanın ərazi büdcəsinə keçirilən vergi ödənişlərinin ümumi məbləği + vergi ödənişləri üzrə bolcların artması kimi müəyyənləşdirək.

ÜRM əsasında vergi potensialının qiymətləndirilməsi. Vergi öhdəliklərinin ümumi regional məhsulun miqdarından asılılığını qiymətləndirək:

$$VÖYB_i = a + a \cdot \text{ÜRM}_i + h_i$$

Burada $VÖYB_i$ – i regionunun vergi öhdəliklərinin cəmidir

(vergi daxilolmaları + i regionunun ərazi büdcəsinə olan borclarının artımı);

ÜRM_i – i regionunun ümumi məhsulu;

h_i – səhvlər, reqressiya qalığı;

a0 və a1 - əmsallar, reqressiya tənliyinin parametrləri.

Bu tənlik regionların vergi potensialının ən sadə qiymətləndirmə modelidir.

Reqressiya əmsallarını qiymətləndirərək, vergi öhdəliklərinin nəzəri kəmiyyətini hesablaya bilərik ki, həmin kəmiyyətlər regionların vergi potensialının qiyməti sayıla bilər.

Xətti modelin əsasında duran şərt – müxtəlif regionlar üzrə ÜRM-də müxtəlif vergilərin vergi bazalarının sabitliyi və ya vahid vergi dərəcəsidir (bu ÜRM-ə bərabər vergi yükünü təmin edir); a əmsalı ÖDV-nin səmərəlilik dərəcəsinə – ümumi regional məhsulda vergilərin payını ifadə edir.

Modelə müvafiq olaraq, əgər

$$\ddot{U}RM_i = - (a_0/a_1),$$

onda i regionunun vergi öhdəlikləri yoxdur. Beləliklə, bu vahid $\ddot{U}RM$ -in vergilər tutulmayan minimal səviyyəsini əks etdirir. Lakin iqtisadi mahiyyətinə görə, əlavə dəyər əmək haqqı ödənilmədən və gəlir əldə edilmədən reallaşdırıla bilməz – deməli, vergi öhdəlikləri də yaranmalıdır. Bununla bağlı olaraq mövcud münasibət mənfi olmalıdır. Bu, regionda mənfəət vergi öhdəliklərinin yaranmasını istisna edir.

Beləliklə, regressiya tənliyinin əmsallarının müəyyən edilməsi üçün mümkün informasiya bazası mövcuddur: 65 rayon üzrə müxtəlif sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərini istifadə etmək olar. Bu onu göstərir ki, hesablamaları aparmaq üçün representativ informasiya bazası vardır.

Azərbaycanın iqtisadiyyatının müasir şəraitdə tarazlı inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi üçün maliyyə və vergi potensialının formalaşma problemlərinin, onların qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqi aktual məsələ kimi qarşıda durur. Bu zaman regionun büdcəsinin gəlirlərinin əsasını təşkil edən vergi potensialına diqqət olmalıdır.

Regionun mövcud vergi potensialının qiymətləndirilməsi və dinamikasının perspektiv proqnozlaşdırılması zamanı bu anlayışın iki aspektini fərqləndirmək lazımdır: dar və geniş mənada vergi potensialı. Dar mənada vergi potensialı ölkədə fəaliyyət göstərən vergiqoyma sisteminə uyğun olaraq vergi ödənişləri ilə büdcəyə akkumulyasiya olunan maliyyə resursları başa düşülür. Geniş mənada vergi potensialı isə «əhali-təsərrüfat-ərazi» sistemi vasitəsi ilə səmərəli şəkildə səfərbər olunan maliyyə resurslarının məcmusunu təşkil edir.

Regionun vergi potensialının bu və ya digər aspektlərinin baxılması qarşıya qoyulmuş məsələnin məqsədindən asılıdır.

Məsələn, rayonların icra hakimiyyətinin vergiqoyma sahəsində (bəzi yerli vergilər onların səlahiyyəti daxilində müəyyənləşdirilir) aktivliyinin qiymətləndirilməsi və ilk növbədə rayonların vergi yığma göstəricisinə əsasən

müqayisəli təhlili aparılanda, vergi potensialının tədqiqi onun dar mənada anlayışına əsaslanmalıdır.

Vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi kimi geniş miqyaslı məsələlər həll ediləndə və ya mərkəzin rayonlara münasibətində büdcə və maliyyə-kredit siyasətinin formalaşmasında rayonların vergi potensialının geniş mənada anlayışına istinad edilməlidir.

Büdcə-vergi tənzimlənməsinin nəzəriyyəsi və praktikası göstərir ki, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə vergi potensialının kəmiyyət qiymətləndirilməsi, regionlararası müqayisə və təsnifatı sahəsində böyük təcrübə qazanılmışdır. Bu təcrübənin təhlili regionun vergi potensialının müəyyən edilməsində bir sıra prinsipial metodoloji istiqamətlərin irəli sürülməsinə imkan verir.

Vergi potensialının qiymətləndirilməsi iki əsas məsələnin həllini qarşıya qoyur: regionun özünün vergi potensialının qiymətləndirilməsi (məcmu maliyyə resurslarının bir hissəsi kimi baxılan potensial vergi resursları) və regionun vergi yükünün yuxarı həddinin (vergiqoyma norması) qiymətləndirilməsi. Bu qiymətləndirmə isə büdcələrarası iştirakçıların hamısının maraqlarının nəzərə alınması ilə obyektiv şərtləndirilən, regionların və bələdiyyə qurumlarının büdcə təminatı səviyyəsinin bərabərləşdirilməsi məqsədi ilə aparılır.

Bu istiqamətdə vacib məsələlərdən biri rayonların icra strukturlarının vergi aktivliyinin yüksəldilməsində rolu, mövcud vergi qanunvericiliyindən istifadə edib vergi potensialının formalaşması, rayonlarda təsərrüfat fəaliyyətinin stimullaşdırılması üçün uyğun mexanizmlərin istifadə olunması və vergiqoyma bazasının genişləndirilməsi və rayonların özünütəminata keçidi olmalıdır. Vergi potensialının qiymətləndirilməsi həm mütləq qiymətdə, həm də indekslər şəklində həyata keçirilir.

Bu indekslər regionun vergi potensialının orta makroiqtisadi göstəriciyə nisbəti kimi müəyyən edilir. İndeks göstəriciləri iqtisadiyyatın real vəziyyətini daha obyektiv əks etdirir. Belə ki, bu, istifadə olunan hesablama üsullarının qeyri-təkmilliyindən daha az asılı olub inflyasiya amilinin təsirini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa imkan verir.

Vergi potensialının regionlararası müqayisəsində bir qayda olaraq adambaşına düşən uyğun göstəricilərdən istifadə olunur.

Büdcə-vergi planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması üçün regionların vergi pasportlarının tətbiqi vergi potensialının qiymətləndirilməsinə konseptual və metodoloji yanaşmaların təhlilini, onların rəşional elementlərinin sintezi və bunun əsasında makroiqtisadi göstəricilərlə funksional əsılılıqların, Azərbaycanın və rayonlarının vergi bazasının vəziyyətinin alqoritmlərinin işlənməsini aktual məsələ kimi qarşıya qoyur.

Beləliklə, sosial-iqtisadi həyatda və maddi istehsalda baş verən ziddiyyətlərin aradan qaldırılması üçün vergi sisteminin inkişaf prosesində təkmilləşdirilməsi zərurəti meydana çıxır.

FƏSİL II. VERGİ YÜKÜNÜN BÜDCƏ DAXİLOLMALARININ SƏVİYYƏSİNƏ TƏSİRİ

2.1. Maliyyə potensialına vergi yükünün təsirinin qiymətləndirilməsi

Regionun fiskal potensialını hesablamaq üçün bir neçə üsul mövcuddur. Birincisi, həmin məqsədlə faktiki yığılan daxilolmaların göstəricisindən istifadə etmək mümkündür. Hazırda Azərbaycanda regionların fiskal potensialının meyarı kimi baza ilində faktiki yığılan gəlirlərin göstəricisindən istifadə olunur. İkincisi, əhalinin adambaşına olan gəlir göstəricisindən istifadə etmək olar ki, həmin göstərici fiskal potensialın nisbi səviyyəsinin əsas göstəricisidir. Adambaşı gəlir göstəricisindən artıq uzun illərdir ki, dünyanın bir çox ölkəsində fiskal potensialın nisbi meyarı kimi istifadə olunur. Üçüncüsü, fiskal potensialı ümumi regional məhsul (ÜRM) göstəricisi vasitəsi ilə ölçmək olar. Dördüncü göstərici isə regionun ümumi vergi ödəyən ehtiyatlarının səviyyəsidir. Beşinci üsul «representativ vergi sistemidir». Nəhayət, altıncı üsul, representativ vergi sistemi üsulunun reqressiya təhlili ilə birgə istifadəsindən ibarətdir. Sadalanan alternativ üsulları açıqlayarkən, ilk növbədə, onların praktiki əhəmiyyətini araşdıraraq.

Hazırda Azərbaycanda regionların fiskal potensialını ölçən meyar kimi baza ilində faktiki yığılan ödəmələr göstəricisi götürülür ki, həmin göstərici baza ilindən sonra olan qanunvericilik dəyişikliklərinə görə korreksiya olunur. Baza ilinin məlumatından istifadə etmək prinsipi regionlarda yanlış stimulların əmələ gəlməsinin qarşısını alır, yəni regionları vergiləri azaltmağa sövq etmir, çünki transfertlərin həcmi bu halda cari ildə regionda yığılan ödəmələrin həcmindən asılı olmur. Lakin baza ilinin göstəricilərinin sonrakı illərdə baş verən dəyişikliklərə görə korreksiya edilməsi prinsipi heç də mükəmməl və obyektiv deyil (yəni subyektiv yanaşma imkanını istisna etmir) və beləliklə, büdcələrarası transfertlərin müəyyənləşdirilməsi sistemi də tam dəqiq və «şəffaf» ola bilməz. Baza ilinin məlumatlarından istifadə olunması üsulu gələcəkdə regionlarda yanlış stimullar da yarada bilər: cari ildə ciddi fiskal səylər göstərməyən regionlar gələcəkdə belə «siyasətin» xeyrini də görə bilər (əgər baza ili indiki vaxta yaxınlaşdırılsa).

Fiskal potensialın meyarı kimi istifadə olunan həmin göstəricinin ən böyük üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bu göstərici üzrə məlumatları əldə etmək çox asandır. Dövlət Statistika Komitəsi hər il regionlar üzrə əhalinin orta adambaşına gəliri haqda məlumatı dərc edir. Həmin göstəricinin mənası son dərəcə aydın və obyektivdir və nəzəri baxımdan, bunun çox mühüm üstünlüyü vardır. Hətta xüsusi iqtisadi təhsili olmayan insanlar belə intuitiv olaraq başa düşürlər ki, adambaşına düşən orta gəlir göstəricisi necə hesablanır və niyə onu regionun fiskal potensialının nisbi səviyyəsinin münasib göstəricisi kimi qəbul etmək olar (təbii ki, «varlı» regionlarda insanlar da daha «varlıdır»).

Əgər orta gəlir göstəricisinin dəqiqliyi problemini qırağa qoysaq belə, bu göstərici regionun büdcə gəlirlərini generasiya etmək qabiliyyətini tam əks etmir. Məsələn, həmin göstərici, regionun hakimiyyətinin qeyri-rezidentlərə məxsus olan iqtisadi ehtiyatlara vergi qoymaq səlahiyyətini nəzərə almır. Təsəvvür edək ki, regionda turizm güclü inkişaf edib. Belə region, büdcə daxilolmalarının həcmnin əksər hissəsini turistlərin həmin ərazidə sərf etdiyi xərclərin hesabına yığa bilər (məsələn, mehmanxana rüsumları və s.). Lakin eyni zamanda, regionun büdcəsində mövcud olan bu növ əlavə gəlir mənbələri həmin regionun əhalisinin gəlirlərində (yəni adambaşına düşən orta gəlirlərdə) əks olunmaya da (və ya qismən əks oluna) bilər. Başqa sözlə, regionun fiskal potensialını ölçmək məqsədilə istifadə olunan orta adambaşına düşən gəlir göstəricisinin nöqsanı ondan ibarətdir ki, bu göstərici heç də hər zaman regionun ixtiyarında olan ümumi vergi bazasının nisbi həcmi adekvat şəkildə əks etdirmir.

Bu göstəricinin Azərbaycanda istifadəsi ilə bağlı ən əsas problem ondan ibarətdir ki, adambaşına düşən orta gəlirlər üzrə məlumat mütəmadi şəkildə dərc olunsada, həmin informasiyanın dəqiqliyi şübhə doğurur. Təkcə kölgə iqtisadiyyatının mövcudluğu ilə bağlı deyil; iqtisadi baxımdan Azərbaycan kimi ölkədə həmin göstəricinin müəyyən olunmasının texniki çətinliyindədir.

Təcrübədə ÜRM göstəricisində əsas yeri müvafiq regionda yaşayan fiziki şəxslərin gəliri tutacaq, çünki regionun əksər sakinləri yaşadığı yerdə işləyir (bu həm

muzdla işləyənlərə, həm də öz biznesi olanlara aiddir). Bundan başqa, ÜRM həm də həmin regionda vergi ödəməli olan qeyri-rezidentlərin gəlirini daxil edir. Əgər yuxarıda qeyd olunan misalı yada salsaq (burada söhbət turistlərdən gedirdi), adambaşına düşən orta gəlir göstəricisindən fərqli olaraq, ÜRM həm də mehmanxana xidmətləri üçün və region ərazisində edilən bazarlıq üçün sərf olunan vəsaitləri də əks etdirir.

Daha yığcam olmasına baxmayaraq, fiskal potensialın meyarı kimi istifadə olunan ÜRM-in də müəyyən nöqsanları var. İş orasıdır ki, müxtəlif vergi bazalarından müxtəlif dərəcələrə görə vergi tutulur, ÜRM isə, sadəcə olaraq, regionun iqtisadi ehtiyatları tərəfindən əlavə edilən bütün dəyərlərin cəmidir. Eyni zamanda, ümumi region məhsulunun hesablanması çox çətin bir prosesdir – burada böyük həcmdə məlumatların istifadəsi tələb olunur ki, onlar böyük gecikmə ilə (iki ilə yaxın) dərc edilir.

ÜRM-in digər çatışmazlığı, Azərbaycanda vergilərin struktur xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Məsələn, hazırda müəssisənin mənfəət vergisi, fəaliyyət yerində deyil, qeydiyyat yerində ödənilir. Bununla bağlı olaraq fiskal potensial və ÜRM arasında müəyyən fərq yaranır. Digər ölkələrdə müəssisələrin gəliri onun fəaliyyət göstərdiyi bütün regionlar üzrə yayılır və həmin «yayım» düsturların əsasında hesablanır ki, bu düsturlarda istehsal vahidlərinin yerləşməsi, satışların ərazi strukturu və digər bu kimi amillər nəzərdə tutulur.

Buradan nəticə çıxarmaq olar ki, ÜRM, fiskal potensialı ölçmək üçün adambaşına düşən orta gəlir göstəricisindən daha münasib meyar olsa da, burada regionun real vergi ödəyən ehtiyatları və ÜRM arasında müəyyən uyğunsuzluqlar mövcuddur. Həmin uyğunsuzluqları aradan qaldırmaq səyləri daha bir göstəricinin yaranmasına gətirdi – bu, regionun «ümumi vergi ödəyən ehtiyatlar göstəricisidir».

Ümumi vergi ödəyən ehtiyatlar göstəricisinin təklif edilməsi onunla bağlı idi ki, ÜRM regiondakı təsərrüfat fəaliyyətinin ümumi həcmi kifayət qədər əks etsə də, bəzi mərkəzi vergilərin və mərkəzi büdcədən regionun fiskal potensialına ayrılan transfertlərin təsirini nəzərə almır. ÜRM-i ÜVE-yə çevirmək üçün bəzi

dəyişiklikləri etmək lazımdır. Birincisi, ümumi regional məhsuldan bəzi mərkəzi vergiləri çıxmaq lazımdır, çünki həmin vəsaitlər region və yerli büdcələr üçün gəlir mənbəyi deyil. ABŞ-da çıxılan mərkəzi vergilərə, sosial təminat və mərkəzi təqaüd fondlarına keçirilən ödəmələr daxildir. Sonra ÜVE-ni çıxarmaq üçün ÜRM-in regional göstəricisi, mərkəzi büdcədən müəssisələrə və fiziki şəxslərə ayrılan birbaşa transfertlərin məbləğinə artırılmalıdır. Həmin transfertlərə, mərkəzi təqaüd fondundan ayrılan vəsaitlər və işsizliyə görə ayrılan ödəmələr də daxildir – axı bu transfertlər region sakinlərinin və istehsalçıların rifahını yaxşılaşdıraraq, regionun büdcə ödəmələrini generasiya etmək qabiliyyətini də qaldırır. Azərbaycanda həmin göstəricidən istifadə edilərsə, ÜRM və vergi ödəyən ehtiyatların ümumi həcmi arasındakı müəssisənin mənfəət vergisinin strukturu ilə bağlı olan fərqləri aradan qaldırmaq üçün müəyyən düzəlişlər tələb olunacaqdır.

ÜVE-nin fiskal potensial göstəricisi kimi üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, ÜRM ilə müqayisədə regionun vergi ehtiyatlarının həcmi daha dəqiq əks etdirir. Onun nöqsanları isə ÜRM çatışmamazlığı ilə eynidir və ondan ibarətdir ki, bu göstəricinin çıxarılması üçün külli miqdarda məlumat tələb olunur. Prinsip etibarilə ÜVE müəyyən vaxt ərzində Azərbaycanda öz istifadəsini tapacaq, lakin hazırda onun hesablanması üçün lazım olan məlumatlar ümumiyyətlə yox dərəcəsindədir.

ÜRM-i ÜVE göstəricisinə çevirmək üçün tələb olunan düzəlişləri rəqəm nümunəsində göstərə bilərik. Düzəlişlərin birinci qrupu, müəssisələrin dolayı mərkəzi vergilərini və müəssisələrə, eləcə də əhaliyə ayrılan mərkəzi transfertləri nəzərə alan düzəlişlərdir. Belə düzəlişlərin zəruriyyəti ondan irəli gəlir ki, dolayı mərkəzi vergilər regionların büdcə ödəmələrini generasiya etmək qabiliyyətini azaldır, hüquqi və fiziki şəxslərə verilən subsidiyalar isə, əksinə, regionların fiskal potensialını artırır. Edilən düzəlişlər çox ciddi də ola bilər, çünki dolayı vergilərin əsas komponentləri – sosial sığorta və təqaüd fondlarına ayrılan vəsaitlərdir.

Rəqəmləri göstərməklə bu düzəlişlərin mahiyyətini açıqlayaq. Fərz edək ki, A regionunun ÜRM-i 5 000 vahidə bərabərdir. Region müəssisələri mərkəzi büdcəyə 600 vahid miqdarında dolayı vergi keçirir (məsələn, əmək haqqı

fondundan sosial sığortaya keçirilən ödəmələr). Bununla belə region müəssisələri və əhalisi mərkəzi büdcədən 100 vahid məbləğində subsidiya alır. Həmin göstəricilərə görə edilən düzəlişlərin miqdarı beləliklə 4500 vahidə bərabərdir.

Düzəlişlərin ikinci qrupu müəssisələrin mənfəət vergisi (MMV) strukturunun xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, MMV müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi yerdə deyil, onun qeydiyyatata alındığı yerdə ödənilir. Əgər regionlar müstəqil şəkildə vergi dərəcələrini təyin etmək hüququna malik olsaydı, müəssisələr vergi dərəcəsi aşağı olan regionlarda qeydiyyatdan keçərdi (məsələn, dağlıq regionlarda vergi dərəcəsi aşağı olduğu üçün orada qeydiyyatdan keçmək daha sərfəlidir). Bununla bağlı olaraq regionun vergi ödəyən ehtiyatları və ÜRM arasında fərq əmələ gəlir, çünki ÜRM bütövlükdə regionda əldə olunan gəliri nəzərə alır və burada müəssisənin harada qeydiyyatdan keçdiyi heç bir rol oynamır. Beləliklə, yuxarıda alınan ara nəticədən regionun ərazisində yerləşən, lakin digər regionda qeydiyyatdan keçən müəssisələrin gəlirini çıxmaq və alınan məbləğə regiondan kənar yerləşən, lakin regionda qeydiyyatdan keçən müəssisələrin əldə etdiyi gəliri əlavə etmək lazımdır. Nəticədə alınan rəqəm regionun ümumi vergi ödəyən ehtiyatlarını əks etdirəcək.

A regionu üçün göstərdiyimiz rəqəm nümunələrini davam etdirək. Fərz edək ki, regionun ərazisində bir sıra müəssisə təsərrüfat fəaliyyətilə məşğuldur, lakin onlar digər regionda qeydiyyatata alınıb və, təbii ki, həmin regionda vergi ödəyir. Fərz edək ki, həmin müəssisə fəaliyyət göstərdiyi regionun ərazisində 1300 vahid həcmində gəlir əldə edib. Həmin məbləğ yuxarıda göstərilən ara nəticədən çıxılmalıdır. Bununla belə elə şirkətlər də var ki, onlar A regionunda qeydiyyatata alınıb və burada vergi ödəyir, lakin təsərrüfat fəaliyyətini təkcə A regionunun ərazisində deyil, eyni zamanda digər regionların ərazisində də həyata keçirir. Tutaq ki, həmin müəssisələr regiondan kənar fəaliyyətinin nəticəsində əlavə gəlir əldə edir, və həmin gəlir 1400 vahid təşkil edir. Bu halda həmin məbləğ ara nəticəyə əlavə olunmalıdır. Son nəticədə A regionunda ümumi vergi ödəyən ehtiyatların 4600 vahidə bərabər olduğunu alırıq.

Fiskal potensialın yuxarıda araşdırılan bütün göstəricilərinə xas olan birtərəfliyi aradan qaldırmaq üçün ABŞ-da «representativ vergi sistemi» (RVS) adlanan üsul hazırlanıb və uğurla tətbiq olunur. RVS-nin təməlinə qoyulan əsas ideya ondan ibarətdir ki, burada orta fiskal səyləri ilə bütün regionlarda bərabər vergi tərkibi və dərəcələrin istifadə olunması şərtilə yığıla biləcək büdcə ödəmələrinin məbləği hesablanır (ABŞ-da ştatlar müstəqil şəkildə yerli vergilərin tərkib və strukturunu, eləcə də vergi dərəcələrini təyin etmək hüququna malikdir) [86]. Bu üsuldən istifadə etmək üçün faktiki yığılan vergilər (eləcə də qeyri-vergi ödəmələri üzrə) və vergi bazaları üzrə, bütün araşdırılan vergi və regionlar üzrə məlumat əldə etmək lazımdır. Bütün vergi bazaları və regionlar üzrə məlumat yığıldıqdan sonra və hər bir regionda hər hansı bir verginin yığılması üçün tələb olunan fiskal səylərin orta səviyyəsini müəyyənləşdirdikdən sonra, hər bir regionun, orta fiskal səylərlə əldə ediləcək daxildəlmələrin həcmi hesablaya bilərik (bütün regionlarda eyni (orta) vergi yığılmasında eyni vergi dərəcələri olsaydı). Məhz bu kəmiyyət, regionun fiskal potensialının meyarı kimi qəbul olunur. RVS-nin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bütün hesablamalar dezaqreqasiya olunmuş məlumatların əsasında aparılır və regiondakı vergi bazalarının bütün xüsusiyyətlərini nəzərə alır.

RVS-nin tətbiqi beş mərhələnin həyata keçirilməsini tələb edir:

1. hər region üçün yerli büdcənin bütün gəlir növləri müəyyənləşdirilir;
2. müxtəlif regionların gəlir növünün vahid təsnifatı tərtib olunur;
3. hər gəlir sinfi üçün standart (normativ) vergi bazasının tərtibi müəyyənləşdirilir;
4. hər vergi bazası üçün representativ (orta) vergi dərəcəsi təyin olunur;
5. hər regionun fiskal potensialı hesablanır.

Aşağıda hər bir mərhələ üzərində daha ətraflı dayanacağıq.

Regionların fiskal potensialını maksimal dərəcədə dəqiq əks etdirən göstəricini əldə etmək üçün, representativ vergi sistemi region və yerli büdcələrə daxil olan bütün vergi və qeyri-vergi ödəmələrini nəzərə almalıdır. Hər bir region üzrə RVS-nə daxil edilən ödənişlər bütün yerli vergiləri, eləcə də qeyri-vergiləri – nəqliyyat vasitələrinin

sahiblərindən tutulan vergi, lisenziya ödəmələri, qeydiyyat rüsumları, müxtəlif icazələr (hər hansı bir fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq hüquqları) üçün tutulan ödəmələr, kommunal xidmətlərə görə ödənişləri və müxtəlif cərimələri əhatə etməlidir. Müxtəlif regionlarda həmin vergi və qeyri-vergi ödəmələrinin tərkibi fərqli ola bilər. Eyni zamanda regional hakimiyyətin sərəncamında olan müəssisələrin gəliri də regionun fiskal potensialını artırır və buna görə həmin gəlirlər də fiskal potensialın dəyərləndirilməsində nəzərə alınacaq gəlir mənbələrinə daxil edilməlidir.

ABŞ-ın vergi təcrübəsində representativ vergi strukturu ünsürlərini vergi komponentləri adlandırırlar. Məsələn, bir qrupa tünd spirtli içkilər üçün tutulan region aksiz vergilərini birləşdirmək olar. Hər hansı bir şəkildə belə vergi, yəqin ki, hər bir regionda mövcuddur, lakin müxtəlif qaydalar və dərəcələrlə ödənilir. Onları bir qrupa birləşdirərək – vergi sisteminin eyni komponentinə – gələcəkdə xırda gəlir növlərilə deyil (onlar hər bir regionda müxtəlif ola bilər), daha azsaylı standart vergi komponentləri ilə işləyə bilərik. Məsələn, Kanadanın representativ vergi sistemi 33 komponentdən ibarətdir: həmin komponentlərə aid olan məlumatlar Kanadanın hər 10 regionu üçün dərc olunur. ABŞ-da representativ vergi sisteminə 27 növ vergi daxildir ki, onlar ştat səviyyəsində tutulur, o cümlədən, detallandırılmış komponentlər, məsələn «tünd spirtli içkilərin ümumi satışından bəzi vergilər» və vasitəli komponentlər, məsələn «ümumi satışdan və satışdan gələn ümumi daxilolmalar üzrə vergilər». ABŞ-ın representativ vergi sisteminin vergi komponentlərinin tam siyahısı cədvəldə 2.1. verilir.

Cədvəl 2.1.

ABŞ-ın representativ vergi sistemində istifadə edilən vergi komponentləri və vergi bazaları.²

Vergi komponenti	Vergi bazası
Ümumi satışdan və satışdan gələn ümumi daxilolmalar üzrə vergilər	Xidmət sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin bəzi kateqoriyaları üzrə pərakəndə

² Kəlbəyev Y.A., Məhərrəmov R.B., Rzayev P.Q. “Xarici ölkələrin vergi sistemi”. Dəslək. Bakı, 2012

	satış və satışdan gələn daxilolmaların dövriyyəsinin həcmi
Totalizator dövriyyəsi üzrə bəzi vergilər	«Stavkalar» qəbul olunan yarışlarda, ippodromlarda, stadionlarda bukmeyker mərkəzlərinin dövriyyəsi
Motor yağının satışı üzrə bəzi vergilər	Qallonlarla benzinin istifadəsi
Sığorta müəssisələrinin bəzi vergiləri	Həyat sığortalanması, tibbi sığorta, əmlak və vətəndaşlıq məsuliyyəti sığortası üzrə sığorta mükafatları
Tütün məhsulları üzrə bəzi vergilər	Siqaretlərin istifadəsi həcmi (qutu ilə)
Mədəni-təməşə müəssisələrinin dövriyyəsi üzrə bəzi vergilər	Mədəni-təməşə müəssisələrinin dövriyyəsi
Bəzi kommunal xidmətlərə görə ödəmələr	Elektrik enerjisi, qaz təminatı müəssisələrinin, eləcə də telefon kompaniyalarının gəlirləri
Tünd spirtli içkilərin satışı üzrə bəzi vergilər	Tünd spirtli içkilərin istehlakı həcmi (qallonlarda)
Pivə satışı üzrə bəzi vergilər	Pivə istehlakı həcmi (barrellə)
Çaxır satışı üzrə bəzi vergilər	Çaxır istehlakı həcmi (barrelə)
Nəqliyyat vasitələrini idarə etmək üçün verilən vəsiqələrə görə yığılan rüsumlar	Verilən vəsiqələrin sayı
Müəssisələrin qeydiyyatı üçün yığılan rüsumlar	Müəssisələrin sayı
Ov və balıq ovu üçün verilən lisenziyalara görə rüsumlar	Verilən lisenziyaların sayı
Tünd spirtli içkilərin satışı üçün verilən lisenziyalara görə rüsumlar	Verilən lisenziyaların sayı
Minik avtonəqliyyatının qeydiyyatına görə tutulan rüsumlar	Minik avtomobillərinin qeydiyyat sayı
Yük nəqliyyat vasitələrinin qeydiyyatına görə tutulan rüsumlar	Yük nəqliyyat vasitələrinin qeydiyyat sayı
Fiziki şəxslərdən adambaşı vergilər	Mərkəzi büdcəyə daxil olan adambaşı vergilər üzrə öhdəliklər
Müəssisələrin mənfəət üzrə vergisi	Müəssisələrin gəliri

(korporasiyaların gəliri)	
Yaşayış evi üçün əmlak vergisi	Yaşayış fondunun bazar qiyməti
Fermalar üçün əmlak vergisi	K/t əmlakının bazar qiyməti
Kommersiya və sənaye müəssisələrinin mülkiyyəti üzrə əmlak vergisi	Maddi-ticari ehtiyatların, əmlakın, sənaye avadanlığının xalis balans dəyəri
Kommunal müəssisələr üzrə əmlak vergisi	Elektrik və qaz təminatı müəssisələrinin, eləcə də telefon kompaniyalarının əsas fondlarının xalis balans dəyəri
Vərəsəlik və bağışlama vergiləri	Mərkəzi büdcəyə keçirilən vərəsəlik və bağışlama üzrə vergi daxilolmaları
Neft-qaz hasilatı üzrə vergi	Neft-qaz hasilatı həcmi (cari qiymətlərlə)
Kömür hasilatı üzrə vergi	Kömür hasilatı həcmi (cari qiymətlərlə)
Faydalı qazıntıların hasilatı üzrə vergi (yanacaq xaric)	Faydalı qazıntıların hasilatının həcmi (cari qiymətlərlə)
Digər vergilər	Fiziki şəxslərin gəliri

Növbəti mərhələdə hər vergi komponenti üçün onun standart vergi bazası müəyyənləşdirilir. Bəzi hallarda standart bazanın təyin edilməsi üçün bilavasitə qüvvədə olan qanunvericilikdən istifadə etmək olar. Bu yalnız hər hansı bir verginin bütün regionlarda eyni vergi bazası olduqda və eyni zamanda, bütün regionlarda həmin verginin vergi bazasının həcminə dair məlumat toplanıldıqda mümkündür. ABŞ-da oxşar yerli vergilərin vergi bazası çox fərqlidir, lakin Azərbaycanın müxtəlif regionlarında eyni vergilər, bir qayda olaraq, eyni vergi bazası strukturuna malikdir, xüsusilə, əgər söhbət tənzimlənən vergilərdən gedirsə (bu vergilərdən gələn daxilolmalar müəyyən dərəcədə mərkəzi və region büdcələri arasında bölüşdürülür).

Lakin bəzi vergi komponentləri üçün standart vergi bazası təyin etmək heç də asan deyil. Bir çox region və yerli vergilər üçün, eləcə də qeyri-vergi ödənişləri üçün müxtəlif regionlarda normativ vergi bazasının tərkibi fərqli ola bilər və ya normativ vergi bazalarına dair məlumat əldə edilməyə bilər. Belə hallarda bu növ vergi komponentlərinin vergi bazasını vasitəli şəkildə ölçülə bilən göstəricilər tapmaq lazım olur.

Standart vergi bazasının həcmi əks etdirən vasitəli göstəricilərə dair tələblər aşağıdakılardır:

- 1) bu göstəricilər mümkün qədər sıx şəkildə normativ vergi bazası ilə (yəni standart kimi seçilmiş vergi bazası ilə) korrelyasiya etməlidir (əlaqəli olmalıdır);
- 2) onlar mümkün qədər dəqiq təyin edilməlidir yəni, birmənalı olmalıdır;
- 3) bu göstəricilər üzrə bütün regionlar üçün müqayisə oluna biləcək məlumat əldə olunmalıdır. ABŞ-da normativ vergi bazasının həcmi əks etdirən vasitəli göstərici kimi müxtəlif regionlarda tünd spirtli içkilərin istehlak həcmi (qallonlarda) nümunə kimi göstərmək olar.

Bu, «tünd spirtli içkilərin ümumi satışından bəzi vergilər» komponentinin vergi bazasının meyarıdır. Pərakəndə satış dövriyyəsinin həcmi və xidmət sahəsinə aid olan bəzi müəssisələrin satış fəaliyyətindən gələn daxilolmalar isə «ümumi satışdan və satışdan gələn ümumi daxilolmalar üzrə vergilər» komponenti üçün vergi bazasının vasitəli meyarı kimi çıxış edə bilər.

Belə yanaşmanın mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, standart vergi bazalarının ölçülməsi üçün istifadə edilən məlumatlar, mütləq regionların hakimiyyətinə tabe olmayan müstəqil mənbələrdən götürülməlidir.

İnformasiya mənbələrinin tərkibi, eləcə də məlumatların özü hər vergi komponenti üçün vergi bazasının seçilməsi barədə qərar qəbul etməzdən əvvəl diqqətlə yoxlanılmalıdır. Məsələn, ümumi satış həcmindən olan vergilər üçün standart vergi bazası kimi ümumi dövriyyə göstəricisini istifadə etmək meylə yarana bilər.

Həmin göstərici üzrə məlumatlar Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən dərc olunur. Dövlət Statistika Komitəsinin regional şöbələri tərəfindən qeydiyyatdan alınan mal dövriyyəsi həcmi, təbii ki, vergi müfəttişlərinin nə dərəcədə səmərəli işləməsindən, onların keçirdiyi yoxlamaların keyfiyyətindən asılıdır.

Bundan başqa, regional vergi xidmətləri rəsmən mərkəzi vergi xidmətinə tabe olsa da, regional hakimiyyət orqanları onlara təsir göstərə bilər. Reprezentativ vergi sisteminin komponentlərini ölçmək üçün göstəriciləri seçdikdə bu növ problemlərdən qaçmaq lazımdır.

Regionların vergi potensialının qiymətləndirilməsi.

Sahələrdə sahələr(regionlar) yaradılan ümumi əlavə dəyər – sahələrdə(sahələr(regionlar)da) aqreqatlaşdırılmış şəkildə iqtisadi aktivlik səviyyəsini ən yaxşı formada xarakterizə edən gəlir göstəricisidir. Bu, göstərici əsasında vergi potensialının qiymətləndirilməsinin bir neçə variant mümkündür. Bunlardan ən sadəsi məhsula orta vergi yüküdür(dərəcəsidir).

Orta effektiv vergi dərəcəsinin (τ) faktiki ümumi regional məhsula hasili bu sahənin (regionun) vergi potensialının qiymətini verəcək:

$$RVO_i = \tau \cdot RUM_i$$

Burada, τ - orta effektiv vergi dərəcəsi, sahələrin (regionların) cəmi vergi öhdəliklərinin onların ümumi məhsullarına nisbəti kimi təyin edilir.

RVO_i - i-ci sahənin (regionun) vergi öhdəliklərinin qiymətidir (vergidaxilolmaları+ borc artımı kimi təyin edilir)

RUM_i - i-ci sahənin (regionun) ümumi məhsuludur.

Burada, vergi öhdəlikləri dedikdə sahənin (regionun) faktiki vergi gəlirləri və büdcəyə borc yığımlarının artımının (vergi qalığı və vaxtı ötmüş ödəməmələr) məcmusu başa düşülür. Bu, regionun müəssisələrinin əlavə vergilərini xarakterizə edən göstəricidir. Əlavə (büdcədən kənar) vergilər üçün vergi potensialının qiymətləndirilməsi (büdcəyə yığılan vergilərdən fərqli olaraq) regionların vergi yığıma üzrə səylərinin fərqli olmasını nəzərə almamağa imkan verir, yəni vergi dərəcələrinin fərqliliyini bərabərləşdirməyə imkan verir. Məsələn, bu metodla Rusiya Federasiyasının uyğun olaraq ümumiləşmiş büdcəsi üçün $\tau = 0,241$ tapılmışdır. Başqa sözlə, əlavə dəyərə qoyulan vahid effektiv vergi dərəcəsi ölkə üzrə orta hesabla 24,1%-dir.

Qeyd etmək lazımdır ki, belə qiymətləndirmənin istifadəsi bir sıra fərziyyələrə əsaslanır. Birincisi, bütün sahələr üçün vahid əlavə dəyərə qoyulan vergi yükünün sabit olması fərz edilir. Bundan əlavə belə qiymət sahələri (regionları) qeyri-

bərabər şəraitə salır. Başqa sözlə, iqtisadi miqyasda böyük sahə (region) bu qiymətləndirməyə böyük çəki ilə daxil olur. Belə bir metodun üstünlüyü ondan ibarətdir ki, sahələr(regionlar) üzrə proqnozların cəminin mütləq xətası sıfırara bərabər olacaq, yəni regionlar üzrə qiymətlərin cəmi faktiki vergi yığımlarına bərabər olacaq. Bu büdcə planlaşdırması üçün əlverişli ola bilər, amma nəzərə almaq lazımdır ki, sahələr (regionlar) üzrə vergi potensialının qiymətləndirilməsinin keyfiyyəti (standart səhv, xəta) eyni olmayacaq. İqtisadi mənada iri regionlar üçün qiymət kiçik regionlarla müqayisədə daha dəqiq olacaq. Büdcələrarası tarazlıq (bərabərlik) məqsədilə sahələrdə (regionlarda) vergi potensialının qiymətləndirilməsi üçün bu fakt kifayət qədər çatışmazlıq hesab olunur ki, bu da həmin metodun əhəmiyyətini azaldır.

Bu çatışmazlıq qiymətləndirmə metodları üçün reqresiya metodlarından istifadə etməklə aradan qaldırıla bilər. Miqyas effektinin (yəni böyük və kiçik təsirinin aradan qaldırılması) tam aradan qaldırılması **çəkili ən kiçik kvadratlar üsulundan (ÇƏKKÜ)** istifadə etməklə mümkündür. Bundan əlavə vergi öhdəliklərinin sahənin (regionun) ümumi məhsulundan asılılığı tədqiqinin təcrübəsi göstərir ki vergi yükü adambaşına sahənin (regionun) ümumi məhsulunun artımı ilə artır. Sahə (region) nə qədər varlıdırsa, onda o yaradılan əlavə dəyərdən daha çox vergi verir. Xətti reqressiya modelində bu statistik əhəmiyyətli olan sabitin mənfi alınması ilə özünü göstərir. Bu mənfi sabit isə adambaşına regional gəlirdən hər hansı bir hipotetik vergi tutmama səviyyəsi kimi interpretasiya olunur.

ÇƏKKÜ ilə vergi potensialının qiymətləndirilməsinin nəticəsini aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

$$RVP_i = (-c_1 + c_2 \cdot ABRUM_i) \cdot N_i$$

Burada, $ABRUM_i$ - i sahənin (regionun) adambaşına ümumi məhsulunun vergi potensialının qiyməti;

RVP_i - i sahəsində (regionunda) vergi potensialının qiyməti (vergi daxilolmaları + vergi ödəməmələrinin artımı);

N_i – sahədəki (regiondakı) əhalinin sayı;

c_1, c_2 - parametrlərdir.

Sahənin (regionun) ümumi məhsulu əsasında vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodikalarının qarşı-qarşıya qoyulmasının nəticələri göstərdi ki ÇƏKKÜ ilə qiymətləndirmə tarazlaşma məqsədilə daha korrektdir. Çünki hər bir sahənin (regionun) tövhəsini bərabərləşdirir ki, bu da nisbi səhvdə minimal dispersiya almağa imkan verir.

Rusiya Federasiyası üçün qiymətləndirilmə aşağıdakı kimi olmuşdur:

$$RVP_i = (-688.488 + 0.245 \cdot ABRUM_i) \cdot N_i$$

Reprezentativ vergi sistemi metodu ilə vergi potensialının qiymətləndirilməsi.

Bu metoddan istifadə məhduddur, çünki vergi bazaları haqqında kifayət qədər statistik informasiya yoxdur. Vergi dərəcələri və güzəştlər müxtəlif əmtəə qrupları və fəaliyyət növləri üçün fərqlidir. Hökumət tərəfindən qoyulan və sahələrin (regionların) vergi ödəmək gücləri ilə bağlı olmayan vergi dərəcələri və güzəştlər vergi potensialının qiymətləndirilməsində nəzərə alınmalıdır.

Müqayisə üçün Rusiya Federasiyası üçün 1999-cu ilin ümumiləşmiş büdcəsində bütün vergi yığımlarının 90%-ni təşkil edən bir sıra əsas vergilər üzrə vergi potensialının qiymətləndirilməsi təsvir edilib. Bunlar – ƏDV, mənfəət vergisi, fiziki şəxslərdən gəlir vergisi, bir sıra aksizlər və təbii resurlardan istiyadəyə görə ödəmələr, müəssisələrin əmlak vergisi, yaşayış yerinin saxlanmasına və sosial infrastruktura görə vergilər və satışdan vergilərdir. Qalan vergilər isə bircins toplum kimi ayrılıqda modelləşdirilib. Həmçinin büdcədən kənar olan nəqliyyat fondu üçün də vergi potensialının qiymətləndirilməsi aparılıb.

İstifadə edilən metodologiyanın bir sıra xüsusiyyətlərini qeyd edək:

Artıq deyildi ki kimi bu qiymətləndirmə, vergi bazalarının faktiki qiymətləri

(əgər belə məlumatlar Statistika Komitəsi və ya Vergilər Nazirliyi tərəfindən verilərsə), yaxud onların xarakteristikaları (təxminən faktiki baza ilə əlaqəsi olan, ya da bazanın qiymətini müəyyən edən makroiqtisadi göstəricilər) əsasında reqressiya analizi metodlarını tətbiq etməklə aparılır.

Burada reqressiya metodunun effektiv vergi dərəcələrinin sadə ortalaması metodundan üstünlüyü ondan ibarətdir ki, reqressiya metodu verilmiş göstəricinin uyğun vergi bazasını nə dərəcədə yaxşı xarakterizə etdiyini qiymətləndirməyə imkan verir. Qeyd edək ki, reqressiya metodu vergi yığımındakı subyektiv fərqləri nəzərə alır.

2.2. Optimal vergi rejiminin müəyyən edilməsi və büdcə gəlirlərinə təsiri

Optimal vergi yükünün qiymətləndirilməsi məsələlərinə baxaq. Hər vergi komponenti üçün standart vergi bazası təyin edildikdən sonra, həmin vergi bazasına qarşı tətbiq ediləcək reprezentativ (orta) vergi dərəcəsini müəyyənləşdirmək lazımdır. Bununla belə, orta dərəcələr müvafiq regionda qəbul olunan vergi dərəcələrinin orta rəqəmə gətirilməsi yolu ilə deyil, həmin regionda faktiki yığılan ödənişlərin faktiki vergi dərəcələrinin orta çəkisini müəyyənləşdirməklə hesablanır.

Bunun üçün hər vergi komponenti üçün bütün regionların əldə etdiyi gəlirləri cəmləyib, həmin rəqəmi bütün regionlar üzrə həmin komponentin vergi bazalarının cəminin miqdarına bölürük. Bu bölgü nəticəsində əldə olunan kəmiyyət həmin komponent üzrə orta və ya reprezentativ vergi dərəcəsi sayılacaq. Bunu konkret misalda izah edək. 1988-ci ildə ABŞ-da ştatların büdcələrinə və yerli büdcələrə 108 mlrd. dollar məbləğində satış vergisi daxil olmuşdur – bununla belə, həmin il bu komponentin ümumi vergi bazası 1800 mlrd. dollar kimi dəyərləndirilmişdir (pərakəndə satış dövriyyəsi+xidmət sahəsinin bəzi müəssisə kateqoriyalarının satışından gələn daxilolmalar). Birinci rəqəmi ikinciye bölüb ($108/1800$) görürük ki, həmin komponent üzrə orta vergi dərəcəsi 6 % təşkil edir. Bir daha qeyd edək ki, bu

rəqəm qanunda qeyd olunan vergi qoyuluşlarının orta dərəcəsini deyil, bütün regionlar tərəfindən göstərilən fiskal səylərin orta səviyyəsini əks etdirir.

Sonuncu mərhələdə hər regionun fiskal potensialı müəyyənləşdirilir. Bunun üçün hər vergi komponenti üzrə onun orta dərəcəsini (əvvəlki mərhələdə müəyyənləşdirilmiş) götürüb, onu müvafiq regionda həmin komponentin standart vergi bazasına vurmaq lazımdır. Hər komponent üçün həmin hasilləri topladıqda, hər regionun orta fiskal səylərilə yığa biləcəyi ümumi gəlir həcmi əks etdirən göstəricini əldə edə bilərik (o şərtlə ki, bütün regionlarda vergi strukturu və dərəcələri bərabər olsun). Məhz bu rəqəm regionun fiskal potensialını ölçən meyar kimi götürülür.

RVS çərçivəsində reqressiya təhlili üsulunun istifadəsi fiskal potensialın ölçülməsi üçün lazım olan məlumatların miqdarını ciddi surətdə azaltmağa imkan verir. Reqressiya təhlili üsulundan istifadə etdikdə artıq vergi sisteminin hər bir komponenti üçün faktiki gəlir və vergi bazalarına dair məlumat toplamağa ehtiyac yoxdur – sadəcə olaraq hər regionda yığılan ümumi gəlirlər haqqında informasiya və regionların vergi bazasının vasitəli meyarı kimi istifadə olunan bəzi dəyişən göstəricilər tələb olunur. Əlbəttə, bu variantda da məlumatların keyfiyyəti və uyğunluğu böyük əhəmiyyət kəsb edir, lakin irəli sürülən tələblər nisbətən zəifdir. Reqressiya təhlili üsulunun digər üstünlüyü ondan ibarətdir ki, burada gəlir növlərini vergi komponentlərinə görə qruplaşdırmaq lazım deyil və vergi sisteminin hər komponenti üçün ayrıca standart vergi bazası hazırlamağa da ehtiyac qalmır.

Lakin başqa bir variant da mövcuddur – reqressiya təhlili üsulunun istifadəsi ilə tətbiq olunan RVS üsulunu genişləndirmək də olar. Bu «genişləndirmə», əsas gəlir mənbələrindən gələn daxilolmalar, eləcə də bu mənbələrin vergi bazalarının vasitəli göstəriciləri və digər gəlirləri əks etdirən göstəricilərə dair dezaqreqasiyalı informasiyanın istifadəsi hesabına həyata keçirilir. Reqressiv modelə çoxsaylı «izahat verici» dəyişən vahidləri daxil etməklə RVS-nin reqressiv variantının dəqiqliyi artırılır.

Beləliklə, regionların vergi bazalarının həcmi əks etdirən dəyişən vahidləri müəyyənləşdirərək və həmin dəyişən kəmiyyətlərə dair bütün regionlar üçün məlumat toplayaraq, eləcə də regionlarda faktiki yığılan ödənişlər haqqında informasiya əldə edərək, reqressiya təhlili vasitəsilə regionların fiskal potensialını müəyyənləşdirmək olar. Reqressiya təhlili, bir və ya bir neçə dəyişən vahidin kəmiyyətini bilməklə digər dəyişən vahidin kəmiyyətini öncədən bilməyə imkan verən statistik üsuldur.

Reqressiya üsulu B0, B1, B2 və s. əmsalları qiymətləndirməyə imkan verir:

$$Y=B_0+B_1(\text{Vergi bazası 1})+B_2(\text{Vergi bazası 2})+B_3(\text{Vergi bazası 3})$$

Burada Y – regionda faktiki yığılan büdcə ödənişləridir;

vergi bazası 1, 2, 3 və s. – həmin regionun ümumi vergi bazasının və ya onun ayrı-ayrı komponentlərinin həcmi birbaşa və ya dolay şəkildə əks etdirən göstəricilərdir.

Yuxarıdakı tənliyin parametrlərini reqressiya üsulu ilə müəyyənləşdirərək, həmin tənlik vasitəsi ilə bu və ya digər regionun nə qədər gəlir yığmalı olduğunu hesablamaq olar.

Regionun büdcəsinə öz mənbələri hesabına daxil olan və model vasitəsilə hesablanan və ya proqnozlaşdırılan vəsaitlərin həcmi, həmin regionun orta fiskal səyləri ilə yığa biləcəyi ödəniş həcmi əks etdirəcəkdir. ÜVE üsulunda olduğu kimi (reqressiya təhlili üsulu istifadə olunmadan), model vasitəsilə hesablanan həmin kəmiyyət regionun fiskal potensialı kimi interpretasiya edilə bilər. Büdcə daxilolmalarının faktiki miqdarının model vasitəsilə hesablanan rəqəmlərdən fərqlənməsini yalnız regionların fərqli fiskal səy göstərməsi ilə izah etmək olar, yəni həmin regionun fiskal səyləri orta fiskal səylərin səviyyəsindən fərqli idi. Məsələn, əgər regionda faktiki yığılan ödənişlərin həcmi model vasitəsilə hesablanan miqdardan çoxdursa, deməli həmin regionun fiskal səyləri orta səviyyədən yüksək olub.

RVS-nin hesablanma üsulu ilə müqayisədə reqressiya üsulu bir sıra üstünlüyə malikdir. Birincisi, reqressiya üsulundan istifadə edərkən vergi

komponentlərinin tərkibini, standart bazalarını müəyyənləşdirmək lazım deyil, vergilərin reprezentativ dərəcələrini hesablamağa da ehtiyac yoxdur. Reqressiya tənliyi özü-özlüyündə, statistik qiymətləndirmə prosesində faktiki daxilolmalar və vergi bazaları arasındakı əlaqələr haqqında yetərinə informasiya verir. Hesablama baxımından bu üsul RVS-nin hesablanma üsulundan daha sadədir. Bundan başqa, bu yolla alınan nəticələr son dərəcə obyektivdir. Vergi bazalarının həcmi əks etdirən dəyişən vahidlərin seçimi istisna olmaqla, son nəticəyə heç bir başqa amil təsir göstərə bilməz.

Lakin reqressiya üsulunun da bir sıra çatışmayan cəhətləri də var. Reqressiya tənliyini qiymətləndirən müşahidə nöqtələrinin miqdarı (yəni məlumat bazasının xarakteristikalarının sayı və onlara müvafiq olan regionda faktiki yığılan büdcə ödənişlərinin həcmi) regionların sayına bərabərdir. Reqressiv qiymətləndirmənin nəticələri isə müşahidə nöqtəsi nə qədər çox olarsa bir o qədər dəqiqdir. Azərbaycan üçün bu, bir o qədər də ciddi problem deyildir: çünki burada region çoxdur. Reqressiya üsulu ilə fiskal potensialın qiymətləndirilməsinin ən böyük nöqsanı isə ondan ibarətdir ki, bu üsul bir qədər mürəkkəbdir – bu baxımdan, əlbəttə ki, adambaşı orta gəlir göstəricilərindən istifadə etmək daha sadə və anlaşıqlı üsuldur. Region rəhbərlərinin heç də hamısı statistik üsulla tanış deyil və buna görə əldə olunan nəticələrə şübhə ilə yanaşa bilərlər. Bu mənada hamıya aydın olan sadə göstəricilərə əsaslanan qərarlar, əlbəttə ki, daha əlverişli olardı. Fiskal potensialın göstəricisini seçəndə reqressiya üsulunun sadalanan nöqsanlarını nəzərə almaq lazımdır, lakin onun istifadəsi büdcələrarası münasibətlərin üsulu hazırlandıqda mütləqdir, çünki mövcud statistik aparat dəyərləndirilən əlaqələr və proqnozların keyfiyyəti haqqında ən dəqiq təsəvvür yaradır.

2.3. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin planlaşdırılmasının təsiri

Dövlət büdcəsinin gəlirləri və vergilərin proqnozlaşdırılması zamanı ilk növbədə məlumat bazası müəyyən edilir. Məlumat bazası isə Azərbaycan

Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyindən, Statistika Komitəsindən, Vergilər Nazirliyindən, Gömrük Komitəsindən əldə edilir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi əsasında dövlət hakimiyyət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının sərəncamına vergi, rüsum və digər məcburi ödənişlər, eləcə də digər şəkildə əvəzsiz olaraq daxil olan vəsaitlər onun büdcə gəlirləri təşkil edir.

Büdcənin gəlirləri aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir:

- vergi ödəyicilərinə;
- vergitutma obyektlərinə;
- alınması üsullarına;
- ödənişin müddətinə və s.

Eyni zamanda onların müxtəlif səviyyəli büdcələrin gəlir hissəsinin təşkil edilməsi kimi ümumi cəhəti vardır. Bütün büdcə səviyyələri üçün xas olan ümumi cəhət həmin gəlirlərin nağdsız qaydada pul formasında daxil olmasıdır.

2014-cü ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri 18384,0 mln. manat proqnoza qarşı 18400,6 mln. manat olmuşdur.

2014-cü ildə qeyri-neft sektoru üzrə büdcə daxilolmaları 6256,5 mln. manat məbləğində təşkil etmişdir. Buda 2013-cü illə müqayisədə 19,3% və 2012-ci illə müqayisədə isə 34,8% çox olmuşdur.

2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinə gəlirlərinin 50,7% - Dövlət Neft Fondundan transfert, 38,7% - Vergilər Nazirliyinin tərəfindən, 8,2% - Dövlət Gömrük Komitəsinin xətti ilə və 2,4% - sair daxilolmaların payına düşüb.

Şəkil 2.1

Mənbələr üzrə gəlirlərin dövlət büdcəsi gəlirlərində xüsusi çəkisi, faizlə.³ [30].

2014-cü ildə Vergilər Nazirliyinin tərəfindən dövlət büdcəsinə daxilolmalar 7102,0 mln. manat olmuşdur və 0,2%, 2013-cü illə müqayisədə çox icra olunub.

Vergilər Nazirliyinin tərəfindən dövlət büdcəsinə daxil olan vəsaitin 4306,7 mln. manatı və yaxud 60,5% qeyri-neft sektorunun, 2807,0 mln. manatı və yaxud 39,5% neft sektorunun payına düşüb. Neft sektoru üzrə daxilolmaların 1712,1 mln.manat, Dövlət Neft Şirkəti - 1094,9 mln. manat isə neft-qaz sahəsində hasilatın pay bölgüsü sazişləri fəaliyyət göstərən podratçı təşkilatların mənfəət vergisi təşkil etmişdir [28].

Sair daxilolmalar üzrə - 435,0 mln. manat plana qarşı 439,1 mln. manat və yaxud 100,9 % olmuşdur.

2014-cü ildə fiziki şəxslərin gəlir vergisi - 882,0 mln. manat plana qarşı - 980,3 mln. manat olmuşdur. Bu 2013-cü ilə nisbətən 120,7 mln. manat və yaxud 14,0% çox olmuşdur⁴.

Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi - 2217,0 mln. manat plana qarşı - 2302,5 mln. manat və yaxud nəzərdə tutulduğundan 85,5 mln. manat çox (103,9%) təşkil etmişdir. Bu daxilolmaların 53,0% yəni 1219,3 mln. manat - neft, 47,% faizi yəni 1083,2 mln. manat - qeyri-neft sektorunun payına düşür [28].

³ [http://maliyye.gov.az/sites/default/files/2015_teqdimat_t%20\(3\).pdf](http://maliyye.gov.az/sites/default/files/2015_teqdimat_t%20(3).pdf)

⁴ www.taxws.gov.az

Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi üzrə daxilolmaların planda nəzərdə tutulduğundan 2014-cü ilin sonuna 1 barrel neftin dünya bazarında satış qiymətinin 68,4 ABŞ dollar aşağı düşməsinə baxmayaraq, qeyri-neft sektorunun vergi üzrə daxilolmaların artması olub. Qeyri-neft sektorundan mənfəət vergisi üzrə daxilolmalar 2013-cü illə müqayisədə 262,1 mln. manat və yaxud 31,9% çox olub⁵.

Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi - 48,0 mln. manat plana qarşı - 35,4 mln. manat olmuşdur. Buda 2013-cü ildə müqayisədə 2,3 mln. manat və yaxud 6,9% çox olub. Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi üzrə 132,0 mln. manat plana qarşı - 141,3 mln. manat və yaxud 9,3 mln. manat, 107% çox olmuşdur. Buda 2013-cü ildə müqayisədə 16,1 mln. manat və yaxud 12,9% çox olmuşdur [28].

Əlavə dəyər vergisi üzrə 3209,0 mln. manat plana qarşı - 3119,6 mln. manat və yaxud 89,4 mln. manat, 97,2% azalmışdır. Buda 2013-cü ildə müqayisədə - 409,6 mln. manat və yaxud 15,1% çox olmuşdur. Həmin tədiyə növü üzrə daxil olan vəsaitin 12,5% və yaxud 390,1 mln. manat - neft, 87,5% və yaxud 2729,5 mln. manat - qeyri-neft sektorunun payına düşmüşdür [28].

Vergilər Nazirliyinin tərəfindən dövlət büdcəsinə ƏDV-si - 2139,0 mln. manat plana qarşı - 2048,6 mln. manat və yaxud 90,4 mln. manat, 95,8% təşkil etmişdir. Buda 2013-cü ildə müqayisədə 324,7 mln. manat və yaxud 18,8% çox olmuşdur [28].

Dövlət Gömrük Komitəsinin tərəfindən ƏDV üzrə 1070,0 mln. manat plana qarşı - 1071,0 mln. manat və yaxud 1,0 mln. manat, 100,1% çox olmuşdur. Buda 2013-cü ildə nisbətən 84,9 mln. manat və yaxud 8,6% çox olub.

Sadələşdirilmiş vergi üzrə 130,1 mln. manat plana qarşı 153,4 mln. manat və yaxud 23,4 mln. manat, 119% çox olmuşdur. Bu əvvəlki 2013-çü ilə birəz 33,9 mln. manat və yaxud 28,3% çox olmuşdur [29].

Aksiz üzrə dövlət büdcəsinə 874,5 mln. manat plana qarşı 797,3 mln. manat, yəni 77,2 mln. manat, 91,2% vəsait nisbətən daxil olub, bu da 2013-cü ildə müqayisədə 204,0 mln. manat və yaxud 34,4% çox olub. Həmin tədiyə növü üzrə

⁵ [http://www.maliyye.gov.az/sites/default/files/6265-izahat%20\(1\)\(1\).pdf](http://www.maliyye.gov.az/sites/default/files/6265-izahat%20(1)(1).pdf)

toplanılan vəsaitlər 90,0 faizi və yaxud 717,8 mln. manat - neft, 10,0% və yaxud 179,5 mln. manat - qeyri-neft sektorunun payına düşür [29].

Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin tərəfindən dövlət büdcəsinə aksiz vergisi - 784,5 mln. manat plana qarşı 740,3 mln. manat, yəni 44,2 mln. manat və yaxud 94,4% vəsait daxil olmuşdur, bu da 2013-cü ildə birəz 228,3 mln. manat və yaxud 44,6% çox olmuşdur⁶.

Aksiz vergisinin kəsrlə icra olunmasının əsas səbəbi daxili bazarda neft məhsullarının qiymətlərinin artması nəticəsində yaranan əlavə vəsaitin 2014-cü ilin yanvar ayından tam məbləğdə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin şirkətdaxili qiymətlərə aid edilməsi olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin xətti ilə aksiz üzrə daxilolmalar 90,0 mln. manat proqnoza qarşı 57,0 mln. manat və yaxud nəzərdə tutulduğundan 33,0 mln. manat az (63,4 faiz) icra edilmişdir [29].

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin “Azərbaycan Respublikası ərazisində dövriyyəyə buraxılan (idxal və Azərbaycan Respublikasında istehsal edilən) avtonəqliyyat vasitələrindən atmosfer havasına atılan zərərli maddələrə dair tələblərin Avro-4 ekoloji normalarına uyğunlaşdırılması barədə” 2014-cü il 14 yanvar tarixli qərarına əsasən Avro-4 ekoloji normalarının tətbiq edilməsi və 2014-cü ilin aprelin 1-dən bu standartlara cavab verməyən avtonəqliyyat vasitələrinin ölkəyə idxalının dayandırılması aksiz üzrə daxilolmaların kəsrlə icra edilməsinə səbəb olmuşdur [29].

Yol vergisi - dövlət büdcəsinə 39,2 mln.manat daxil olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin tərəfindən dövlət büdcəsinə yol vergisi - 49,5 mln. manat plana qarşı 22,3 mln. manat və yaxud 27,2 mln. manat, 45,1% az miqdarda vəsait daxil olmuşdur⁷. Yol vergisi plana kəsrlə icra olunmasının səbəbi qanunvericilikdə edilmiş dəyişikliklərə avtonəqliyyat vasitələrinin texniki baxışdan keçmə müddətlərinin dəyişdirilməsi olmuşdur.

⁶ [http://www.maliyye.gov.az/sites/default/files/6265-izahat%20\(1\)\(1\).pdf](http://www.maliyye.gov.az/sites/default/files/6265-izahat%20(1)(1).pdf)

⁷ [http://www.maliyye.gov.az/sites/default/files/6265-izahat%20\(1\)\(1\).pdf](http://www.maliyye.gov.az/sites/default/files/6265-izahat%20(1)(1).pdf)

Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin xətti ilə yol vergisi üzrə 20,0 mln. manat proqnoza qarşı icra 16,9 mln. manat və yaxud nəzərdə tutulduğundan 3,1 mln. manat az (84,3 faiz) olmuşdur [29].

Yol vergisinin kəsrlə icra olunmasının səbəblərindən biri beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq Rusiya, Gürcüstan, Ukrayna, Qazaxıstan dövlətlərinə aid olan avtonəqliyyat vasitələrinə yol vergisindən azadolmaları kvotaların sayının artmasıdır⁸.

Mədən vergisi üzrə 116,0 mln. manat proqnoza qarşı icra 116,2 mln. manat və yaxud nəzərdə tutulduğundan 0,2 mln. manat çox olmuşdur. Bu tədiyə növü üzrə daxilolmaların 96,9% (112,6 mln. manatı) neft, 3,1% isə (3,6 mln. manatı) qeyri-neft sektorunun payına düşür [29].

Respublikada istehsal edilən və qiymətləri tənzimlənən məhsulların müqavilə qiyməti ilə ölkədaxili topdansatış qiyməti arasındakı fərqdən daxilolmalar - 313,0 mln. manat və yaxud 100,1% təşkil etmişdir.

Vergilər Nazirliyi tərəfindən toplanan sair daxilolmalar dövlət büdcəsinə 144,5 mln. manat vəsait daxil olub.

Azərbaycan Respublikasının Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi tərəfindən dövlət büdcəsinə daxilolmalar 5,0 mln. manat proqnoza qarşı icra 7,3 mln. manat və yaxud nəzərdə tutulduğundan 2,3 mln. manat çox (146,9 faiz) olmuşdur. Bu 2013-cü illə müqayisədə 0,8 mln. manat və yaxud 12,5 faiz çoxdur. Proqnozun artıqlaması ilə icra olunmasına səbəb icarə haqlarının minimum məbləğlərinin artırılması olmuşdur⁹ [29].

Sair daxilolmalardan dövlət büdcəsinə 224,8 mln. manat vəsait təmin edilmişdir. Sair daxilolmalar aşağıdakı mənbələr hesabına formalaşmışdır¹⁰:

- büdcədən verilmiş kreditlər üzrə daxilolmalar 4,0 mln. manat proqnoza qarşı icra 2,0 mln. manat və yaxud 2,0 mln. manat az olmuşdur. Proqnozun kəsrlə icra olunmasına səbəb Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı

⁸ [http://www.maliyye.gov.az/sites/default/files/6265-izahat%20\(1\)\(1\).pdf](http://www.maliyye.gov.az/sites/default/files/6265-izahat%20(1)(1).pdf)

⁹ [http://www.maliyye.gov.az/sites/default/files/6265-izahat%20\(1\)\(1\).pdf](http://www.maliyye.gov.az/sites/default/files/6265-izahat%20(1)(1).pdf)

¹⁰ [http://www.maliyye.gov.az/sites/default/files/6265-izahat%20\(1\)\(1\).pdf](http://www.maliyye.gov.az/sites/default/files/6265-izahat%20(1)(1).pdf)

Nazirliyinin “İKA” Bank Olmayan Kredit Təşkilatı tərəfindən kredit müqaviləsinə uyğun olaraq 2,1 mln. manat əsas borcun dövlət büdcəsinə vaxtında qaytarılmaması olmuşdur;[29]

- səhmlərində dövlətin payı olan müəssisələrdən alınan dividendlər üzrə 1,9 mln. manat proqnoza qarşı icra 0,3 mln. manat və yaxud 1,6 mln. manat az olmuşdur. Bunun səbəbi “Azərlotereya” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti tərəfindən dividendlər üzrə nəzərdə tutulmuş vəsaitdən dövlət büdcəsinə 1,9 mln. manat az ödənilməsi olmuşdur;[29].
- dövlət mülkiyyətində olan torpaqların icarəyə verilməsindən daxilolmalar 8,0 mln. manat proqnoza qarşı icra 4,3 mln. manat və yaxud 3,7 mln. manat az olmuşdur [29].

Cədvəl 2.2.

2004-2014-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin gəlirlərin göstəriciləri.¹¹ (milyon manatla) [27].

Göstərici	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Gəlirlər - cəmi	1509.5	2055.2	3868.8	6006.6	10762.7	10325.9	11403.0	15700.7	17281.5	19496.3	18400.6
Əlavə dəyər vergisi	452.7	599.9	737.8	1179.2	1910.9	2012.8	2082.5	2222.7	2366.9	2710.0	3119.6
Aksiz vergisi	72.4	141.0	187.4	402.9	486.9	485.1	514.9	480.2	531.5	593.3	797.3
Mənfəət vergisi	223.4	355.4	1360.5	2457.7	2862.3	1329.2	1429.9	2134.0	2252.0	2374.8	2302.7
Torpaq vergisi	14.1	15.3	18.5	27.1	30.6	26.2	35.3	35.3	30.6	33.1	35.4
Əhalidən tutulan gəlir vergisi	221.6	317.4	407.3	588.6	627.2	581.9	590.2	715.7	813.0	859.7	980.3
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	101.5	205.2	139.3	293.3	449.7	418.1	291.8	433.1	592.5	675.2	684.7
Əmlak vergisi	32.2	40.4	55.8	72.4	112.9	66.2	101.8	103.9	105.1	125.1	141.3
Sair gəlirlər	16.5	28.1	40.9	68.6	96.8	86.8	90.3	140.6	157.6	161.5	192.7
Digər gəlirlər	277.3	299.0	821.1	793.8	4037.7	5197.7	6136.2	9305.4	10306.5	11842.1	10030.4
Mədən vergisi	97.8	53.5	100.2	123.2	147.7	121.9	130.1	129.8	125.8	121.5	116.2

¹¹ <http://www.azstat.org/MESearch/details>

2015-ci ildə dövlət büdcəsinin mədaxili 17 mlrd. 153,2 mln. manat, xərcləri 17 mlrd. 786,8 mln. manat olub. 2015-ci ildə dövlət büdcəsinin mədaxili 19,438 mlrd. manat plana - 17 mlrd.153,2 mln. manat və yaxud 88,2% təşkil etmişdir.

2015-ci ildə ölkədə istehsal edilmiş ümumi daxili məhsulun həcmi əvvəlki illə müqayisədə 1,1% artaraq 54,4 milyard manat olub. Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM-nin həcmi 5703,7 manat, yaxud 5558,7 ABŞ dolları təşkil edib. Yola saldıığımız ildə iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda 37,7 milyard manatlıq əlavə dəyər istehsal olunub, onun ÜDM-də xüsusi çəkisi 69,3%-ə dək yüksəlib.¹²

Cədvəl 2.3.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərclərinin ÜDM-da xüsusi çəkisi.¹³ [31].

İllər	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Ümumi daxili məhsul (mlrd.man.)	18,7	28,4	40,1	35,6	42,5	52,1	54,7	58,1	59,0
Ümumi yığımın ÜDM-də xüsusi çəkisi (%)	29,9	21,5	18,7	18,9	18,1	20,3	22,3	25,7	27,5
Dövlət büdcəsinin gəlirləri	3,9	6,0	10,8	10,3	11,4	15,7	17,3	19,5	18,4
Dövlət büdcəsinin gəlirləri (%)	20,6	21,2	26,8	29,0	26,9	30,1	32,0	33,5	31,2
Dövlət büdcəsinin xərcləri	4,0	6,2	10,8	10,5	11,8	15,4	17,4	19,1	18,7
Dövlət büdcəsinin xərcləri (%)	20,2	21,5	26,8	29,5	27,7	29,6	31,7	32,9	31,7

¹² <http://oxu.az/economy/114496>

¹³ <http://www.azstat.org/MESearch/search?departament=1&lang=az>

Bu dövrdə ümumi daxili məhsulun 33,93%-i sənayedə, 12,14%-i tikintidə, 10,00%-i ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri, 6,23%-i kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, 5,40 %-i nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, 2,71%-i turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə, 1,99%-i informasiya və rabitə sahələrində, 19,31%-i isə digər sahələrdə istehsal edilib. Məhsula və idxala xalis vergilər ÜDM-in 8,29%-ni təşkil edib.¹⁴ [32].

Cədvəl 2.4.

2006-2014-cü illərdə dövlət büdcəsinə vergi və digər ödəmələrin daxil olması haqqında məlumat (milyon manatla).¹⁵ [33].

Göstəricilər	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
ƏDV	400,5	669,7	1169,9	1180,3	1271,5	1387,6	1483,6	1724,0	2048,7
Aksizlər	164,0	330,6	395,8	417,4	452,0	417,4	454,6	512,0	740,3
Mənfəət vergisi	1375,6	2459,2	2863,9	1329,2	1429,8	2134,0	2252,2	2374,8	2302,9
Mədən vergisi	100,2	123,2	147,7	121, 9	130,0	129,8	125,7	121,5	116,2
Torpaq vergisi	18,8	27,3	30,8	26,2	35,3	35,3	30,6	33,1	35,4
Əmlak vergisi	56,3	72,8	113,2	66,2	101,8	103,9	105,1	125,1	141,3
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	412,2	596,6	637,8	581,9	590,2	715,7	813,0	859,7	980,2
Dövlət rüsumu	33,5	50,1	59,9	72,9	89,5	104,8	103,2	123,2	111,1
Yol vergisi	10,3	17,1	27,4	16,5	15,2	28,1	28,7	24,4	22,3
Sadələşdirilmiş vergi	29,7	48,1	65,6	63,6	65,5	100,4	111,4	119,5	153,4
Digər daxilolmalar	115,4	154,6	234,5	237,5	111,8	318,1	517,2	646,4	461,9
Cəmi	2706,3	4549,2	5746,6	4113,4	4292,8	5475,1	6025,4	6663,6	7113,6

2015-ci ildə dövlət büdcəsi ilə maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulan bütün sosial öhdəliklər, əsas dövlət proqramları və prioritet hesab edilən layihələr tam həcmdə maliyyələşdirilib. Hesabat dövründə dövlət büdcəsinin gəlirləri nəzərdə

¹⁴ <http://oxu.az/economy/114496>

¹⁵ <http://www.taxes.gov.az/modul.php?name=statistika>

tutulduğundan 2,3 milyard manat və ya yaxud 11,6 % az olmuşdur. Gəlirlərin azalmasının neftin qiymətinin dünya bazarlarında kəskin düşməsi nəticəsində hökumət tərəfindən Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə nəzərdə tutulan transfertlərin azaldılması və bununla fondun valyuta ehtiyatlarına qənaət etməsi qərarı olub [34].

Vergilər Nazirliyi və Dövlət Gömrük Komitəsinin tərəfindən təmin olunan daxilolmalar 100,1% səviyyəsində daxil olub və dövlət büdcəsi gəlirlərinin - 41,5% və yaxud 9,3%, mütləq ifadədə isə 7 mil. 118 mil. manat və yaxud 1 mil. 592 mil. manat təşkil edib. Qeyd olunmalıdır ki, 2015-ci ildə qeyri-neft sektoru üzrə büdcə daxilolmaları 6 mil. 950 mil. manat və yaxud 103%, planda nəzərdə tutulandan 200 000 000 manat, 2014-cü illə müqayisədə isə 694 000 000 manat və ya 9,5% çox olmuşdur. Vergi daxilolmalarında qeyri-neft sektorundan daxilolmaların xüsusi çəkisi 40,5% təşkil olmuşdur bu da 2014-cü illə müqayisədə 6,5% çox olmuşdur.¹⁶ [34].

Büdcə qanunvericiliyinə əsasən ölkənin büdcə sistemində daxil olan bütün büdcələr müvafiq gəlir mənbəyinə malik olmalıdırlar. Ona görə dövlət hakimiyyət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının funksiyalarının yerinə yetirilməsini maliyyə təminatı məqsədilə büdcə gəlirləri müvafiq büdcələr arasında bölüşdürülür.

Dövlət büdcə gəlirlərindən özünün vəzifə və funksiyalarını həyata keçirmək üçün əsas iqtisadi alət kimi istifadə edərək sosial-iqtisadi siyasət həyata keçirir: ölkənin sosial sahələrinin maliyyələşdirilməsi təmin edilir; iqtisadi rayonların və ayrı-ayrı sahələrin inkişafını tənzimləyir; ölkədə məhsuldar qüvvələrin inkişafını tənzimləyir.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dövlətin əsas maliyyə mənbəyi olan büdcə mütləq yerinə yetirilməlidir. Məhz bu səbəbdən büdcənin gəlir və xərc hissəsinin yerinə yetirilməsi ilə bilavasitə əlaqədar olan bütün hüquqi və fiziki fəxslər özlərinin büdcə qarşısında öhdəlikləri şərtsiz yerinə yetirməyə borcludur.

¹⁶ <http://apa.az/print/411415>

İstənilən ölkədə həyata keçirilən büdcə siyasətinin qıtsadi səmərəliliyini təyin edən əsas göstəricilər aşağıdakılardır:

- büdcə gəlirlərinin yığılması səviyyəsi;
- büdcə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi səviyyəsi;
- büdcə kəsirinin kəmiyyəti;
- dövlət borcunun artım sürəti;
- ÜDM-un dinamikası;
- işsizliyin səviyyəsi və s.

Maliyyə sisteminin tərkib hissəsi olan büdcə maliyyənin funksiyalarını özündə əks etdirir. Büdcənin həyata keçirdiyi funksiyalar aşağıdakılardır:

- ÜDM yenidən bölgüsü;
- Dövlətin sosial siyasətinin həyata keçirilməsinin maliyyə təminatı;
- İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi;
- Mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadəsi üzərində nəzarət.

Yuxarıda sadlanan bütün funksiyalar mühüm əhəmiyyətə malikdir. ÜDM-un yenidən bölgüsü zamanı dövlətin əsas məqsədi qeyri-adi istehsal sahələrinin maliyyələşdirilməsinə, həmçinin sosial müavinətlərin maliyyə təminatına nail olmaqdır. Bunun üçün isə sözsüz dövlət sosial siyasətin həyata keçirilməsi üçün müəyyən pul vəsaitlərinə malik olmalıdır. Bu zaman maliyyə mənbəyi kimi vergilər və qeyri-vergi gəlirləri çıxış edir. Mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitəri fondlarının yaradılması və istifadəsi üzərinə nəzarətin əsas məqsədi daxilolmaların tam yerinə yetirilməsi və xərclərin təyinatı üzrə aparılmasıdır.

ÜDM-un yenidən bölgüsü prosesi iki mərhələdə aparılır:

- büdcə gəlirlərinin yaradılması;
- büdcə vəsaitlərinin istifadəsi (büdcədən xərclərin maliyyələşdirilməsi).

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin təsdiq etdiyi «dövlət büdcəsinin təsnifatı»na əsasən dövlət büdcəsinin gəlirləri 4 mənbədən maliyyələşir:

- vergi daxilolmaları;
- qeyri-vergi gəlirləri;
- əsaslı gəlirlər (dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsindən daxil olan gəlirlər);
- rəsmi qaydada alınan vəsaitlər (subsidiya, dotasiya, ssuda və s.)

Büdcə gəlirlərinin yaranması prosesində yeni yaranan ÜDM-un bir hissəsinin dövlət və bələdiyyələrin xeyrinə məcburi qaydada yenidən bölgüsü həyata keçirilir. Nəticədə dövlət və bələdiyyə orqanları ilə vergi ödəyiciləri arasında maliyyə münasibətləri yaranır. Büdcə gəlirlərinin strukturunda ən çox xüsusi çəkiyə malik olanı vergi daxilolmalarıdır və o hər il artır.

FƏSİL III. VERGİ POTENSİALININ ARTIRILMASI VƏ ONDAN SƏMƏRƏLİ EDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Regionların vergi potensialına təsir edən amillərin təhlili və qiymətləndirilməsi

Məlumdur ki, hər bir sosial-iqtisadi tədbir, iqtisadi inkişaf mərhələsi etibarlı maliyyə təminatı tələb edir. Başqa sözlə desək güclü maliyyə mənbələri olmayan islahatlar dayanıqlı olmadığı üçün onların lazımi nəticə verməsi qeyri-mümkündür. İstənilən ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı əksər hallarda büdcə və büdcədənəknar fondlara ödənilən vergi daxilolmalarını səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Öz növbəsində vergi daxilolmalarının səviyyəsi isə mövcud vergi potensialından asılıdır.

Bir çox ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da maliyyə-vergi potensialı anlayışları müxtəlif iqtisadi göstəriciləri əks etdirir və əsasən regionlararası, eləcə də ayrı-ayrı ərazilər üzrə müqayisələr aparmaq məqsədi ilə istifadə olunur. Bu da büdcələrarası hesablaşma sistemini qurmaq üçün onların diferensiasiyasını tələb edir. Əgər maliyyə potensialı respublikada və yaxud regionun bütün maliyyə resurslarının məcmusunu təşkil edirsə, vergi potensialı maliyyə resurslarının bir hissəsinin əks etdirir. Vergi potensialı vergitutma obyektinin mümkün olan potensialının ümumi məbləğidir. Bu isə ölkədə bütün vergi və ödənişlərin qiymətləndirilməsinin əsası kimi qəbul edilir. Maliyyə potensialının tərkibinə resursları daxil ola bilər ki, onlar da qanunvericiliyə görə vergiqoymanın obyektləri kimi qəbul edilə bilər [11].

Maliyyə-vergi potensialı anlayışları həm də büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasına təsiri nöqteyi-nəzərindən də bir-birindən kəskin fərqlənir. Belə ki, əgər vergi potensialı büdcə gəlirlərinin vergi bazasının formalaşmasının əsasını təşkil edirsə, maliyyə potensialı büdcənin həm vergi, həm də qeyri-vergi gəlirləri bazasını birləşdirir.

Regionun vergi potensialından fərqli olaraq maliyyə potensialı üçün investisiyaların cəlbəediciliyini müəyyən edərək bu regionun inkişafını xarakterizə

edir. Vergi potensialı vergi sisteminin tərkibi və quruluşu ilə əlaqədardır. Məsələn, əgər vergi sisteminə satışdan ödənişlər daxil deyilsə və yaxud bu növ gəlirlərə vergitutma bazası baxılmırsa, onda bu katoqoriyadan olan gəlirlər vergi potensialının tərkib hissəsi kimi qəbul edilə bilməz. Amma vergi sistemindən asılı olmayaraq belə növ gəlirlər regionun maliyyə potensialına daxil edilməlidir. Qeyd edək ki, dövlətin maliyyə sisteminin böhranlı şəraitində regionun vergi potensialının dəqiq müəyyənləşdirilməsi və müqayisə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir [11].

Araşdırmalardan bilinir ki, regionun vergi potensialının formalaşmasına təsir edən amillərdən biri də sahibkarlığın inkişaf səviyyəsidir. Sahibkarlığın müxtəlif formalarının inkişafı üçün münbit şərait varsa və bunun müqabilində sahibkarlıq dinamik inkişaf edirsə, təbii ki, nəticədə həmin regionun vergiyə cəlb edilən bazası da artacaqdır. Çünki, sahibkarlıq fəaliyyəti bazar iqtisadiyyatının hərəkətverici qüvvəsi olmaqla yanaşı, onun inkişafı istər hər hansı region, istərsə də bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının yüksəldilməsində vacib rola malikdir. Bu baxımdan regionun da dinamik inkişafı sahibkarlıq fəaliyyətinin müxtəlif növlərinin inkişafına əsaslanır. Ümumilikdə bazar iqtisadiyyatı və bazar münasibətlərinə əsaslanan qarışıq iqtisadiyyatın aşağıdakı mühüm cəhətləri vardır: [11].

- müxtəlif təsərrüfat formalarının yaradılması, qarşılıqlı əlaqəyə və bir-biri ilə qovuşmuş təsərrüfat malik olmaları, onların kollektiv və ictimai əsaslarla uzlaşması, eləcə də integrasiya oluna bilməsidir;
- iqtisadi və sosial proseslərdə dövlətin iştirakı, proseslərin formalaşması və istiqamətləndirilməsi və s. sahələrdə dövlətin tənzimləyici funksiyaları mövcud olan qanun və digər normativ sənədlərlə təsbit edilir [11].

Qarışıq iqtisadiyyatın belə qarşılıqlı əlaqə və xüsusiyyətləri ictimai və xüsusiyyətçilik arasında olan ziddiyyətin götürülməsinə, ictimai və xüsusi iqtisadi mənafelərin qorunmasına, qarışıq iqtisadi sistem çərçivəsində müntəzəm olaraq əhalinin sosial müdafiəsinə və sosial təminatına şərait yaradır. Bu da ondan irəli gəlir ki, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, müxtəlif mülkiyyət növlərinə əsaslanan

təsərrüfat subyektlərinin inkişaf etdirilməsi həm ayrı-ayrı sahibkarların, iş adamlarının, həm də ümumilikdə büdcədən maliyyələşən əhali qrupunun maddi rifah halının yüksəlməsinə xidmət edir.

Inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə olduğu kimi, ölkədə də sosial-iqtisadi problemlərin həllində özəl sektorun xüsusi rolu vardır. Daxili bazarın əmtəə və xidmətlərlə təmin edilməsində, bütün sahələrdə ədalətli rəqabət mühitinin formalaşmasında, əmək və material ehtiyatlarının istehsala cəlb olunmasında və əhalinin tələbatının ödənilməsində özəl sektorun mühüm rolu vardır. Eyni zamanda, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, sahibkarlığı inkişafı regionun vergi potensialını artırdığı kimi, vergi güzəştləri də sahibkarlığın inkişafını stimullaşdırır. Belə ki, sahibkarlığı inkişafı üçün vergi yükünün azaldılması, vergi sisteminin sadələşdirilməsi istiqamətində 2000-ci ildən başlayaraq əsaslı tədbirlər həyata keçirilmişdir ki, bu da müxtəlif regionlarda sahibkarlığın inkişafına güclü təsir etmişdir. Müxtəlif dövrlərdə özəl sektora vəsait qoyuluşunun artırılması, sahibkarlıq fəaliyyətinə qanunsuz müdaxilələrin aradan qaldırılması, sahibkarlığın ayrı-ayrı istiqamətlərinə vergi güzəştlərinin edilməsi və s. istiqamətlərdə müvafiq qərarların qəbul edilməsi özəl sektorun inkişafına güclü təsir etmişdir. Bütün bunlar isə sahibkarlıq fəaliyyəti və vergi potensialının qarşılıqlı əlaqəliliyini, bunlardan birinin digərinin yaradıcısı, təkanvericisi olduğunu bir daha nümayiş etdirir. Eyni zamanda, bütün bunlarla yanaşı, regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi, vergi potensialının artırılması və həyata keçirilən islahatların tam reallaşdırılması aşağıdakıları tələb edir: [11].

- sahibkarlığın, xüsusilə regional sahibkarlığın inkişafının daha ciddi və stimullaşdırıcı şəkildə dəstəklənməsi;
- bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi məsələlərinin miqyasının genişləndirilməsi, dövlətin iqtisadi proseslərə tənzimləyici müdaxilələrinin artırılması;
- istehsalın inhisarsızlaşdırılması və ədalətli rəqabət mühitinin formalaşdırılmasına diqqətin artırılması;

- respublika və ya ayrı-ayrı regional iqtisadiyyatlarda maliyyə-kredit, vergi mexanizminin təkmilləşdirilməsi, vergi öhdəlikləri istehsalı və sahibkarlığı stimullaşdırmaqla vergi bazasının möhkəmləndirilməsi və büdcəyə vergi daxilolmalarının artırılmasına yönəldilməlidir [11].

Vergi bazasının müəyyənləşdirilməsinə əsasən vergi potensialının hesablanması üçün ilkin şərt sahəvi və regional faktorların, eləcə də maliyyə axınlarının mövcud strukturunun göstəricilər sisteminə daxil edilməsidir.

Bu zaman vergi bazasının hesablanması üçün lazım olan göstəricilər sisteminə birinci növbədə onun formalaşmasına təsir edən aşağıdakı parametrlər daxil edilməlidir:

- regionun ölkənin ümumi təsərrüfat sistemindəki əhəmiyyəti;
- müəyyən sahəsi üzrə ixtisaslaşma, əsas sahələrin optimal yerləşdirilməsi və və fəaliyyət xüsusiyyətləri;
- urbanizasiya əmsalı;
- ÜDM-də regionun payı və region ümumi məhsulu;
- bölgələr üzrə sənaye məhsullarının istehsal həcmi və dəyəri;
- aparıcı müəssisələrin maliyyə-iqtisadi vəziyyəti;
- mənfəət və zərərlə işləyən müəssisələrin sayı;
- əmək haqqının səviyyəsi və dinamikası;
- region üzrə iri vergi ödəyiciləri;
- regionun iqtisadi sahələri daxilində ixracatının həcmi.

Aparılmış araşdırmalardan əldə edilən məlumatlar, əldə edilmiş göstəricilər, regionun ümumi gəlirinin, regionun iqtisadi, maliyyə və vergi potensialının hesablanması üçün informasiya bazasını təşkil edəcəkdir. Bu informasiya bazası regionun iqtisadi artımı və müvafiq olaraq vergi daxilolmalarının artırılması mümkünlüyü haqqında nəticəyə gəlməyə, bu barədə proqnozlaşdırmanın dəqiqliyini artırmağa kömək edəcək. Eyni zamanda, bu məlumatların büdcənin növbəti dəfə formalaşmasında da böyük rolu olacaq, xüsusilə gəlir və xərcləri daha

düzgün proqnozlaşdırmağa imkan verəcəkdir. Belə ki, burada regionların subsidiya, subvensiya, dotasiya və transfert maliyyələşdirilməsi şəklində olan dövlət resurslarına tələbatı da daha aydın əks olunacaqdır.

Yuxarıda qeyd edilən göstəricilər sisteminin üstün cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, bu sistemin istifadəsi makroiqtisadi amillər və vergi bazasının ümumi vəziyyəti arasında funksional asılılığı müəyyənləşdirməyə şərait yaradır ki, bu da öz növbəsində iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində və ölkənin regionlarında vergi bazasını obyektiv qiymətləndirməyə imkan verir.

Tədqiq edilən istiqamətlərdən aydın olur ki, vergi daxilolmalarının təhlili, vergi bazasının inkişaf tendesiylərinin əlaqələndirilməsi və paralel olaraq vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi regionların sosial-iqtisadi inkişafı baxımından çox vacibdir. Daha dəqiqi bütün bunlarsız regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafına nail olmaq qeyri-mümkündür. Azərbaycan Respublikasının regionlarında makroiqtisadi vəziyyətin kompleks təhlili və qiymətləndirilməsi yerli büdcənin əsaslı təşkili üçün, eyni zamanda regionların maliyyə təminatının bərabərləşdirilməsi məqsədilə yerli büdcələrlə dövlət büdcəsi arasında vəsaitlərin obyektiv bölüşdürülməsi üçün zəmin yaradır [11].

Regionların vergi potensialının qiymətləndirilməsində iştirak edən elementlərə tədqiq etdikdə məlum olur ki, istər ölkənin, istərsə də hər hansı bir regionun vergi potensialının formalaşmasına bir neçə iqtisadi göstərici təsir edir ki, bunlara da vergi daxilolmaları, vergi borcları, vergi güzəştləri, vergi qanunvericiliyi və didər qanunvericiliklərin yaratdığı ziddiyyətlər, eləcə də gizli iqtisadiyyat tərəfindən yayındırılan vergilərin məbləği daxildir. Qeyd olunanları nəzərə alaraq regionun vergi potensialının qiymətləndirilməsi üçün konkret formuladan istifadə edə bilərik. Regionun vergi potensialını R_{vp} , region üzrə vergi daxilolmalarını R_{vd} , region üzrə vergi borclarını R_{vb} , təklif edilən vergi güzəştlərində regionun payını R_{vg} , region ərazisində bütün səbəblərdən vergidən yayınmaları R_{vy} kimi işarə etsək, onda düstur aşağıdakı şəkildə olar.

$$R_{vp} = R_{vd} + R_{vb} + R_{vg} + R_{vy} \quad [11].$$

Region üzrə vergilərin yığım əmsalını isə aşağıdakı kimi hesablamaq mümkündür:

$$R_{vyə} = R_{vd} / R_{vp} \text{ [11].}$$

Ümumiyyətlə yığım əmsalının hesablanması əsas məqsəd regionda vergi öhdəliklərinə əməl edilməsi səviyyəsini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

$R_{vyə}$ göstəricinin kiçik olmaması vergi ödəyicilərinin vergi öhtəliklərini tam şəkildə yerinə yetirməməsindən və hələ də vergidən yayınma hallarının olmasından xəbər verir ki, bu da gələcəkdə vergi daxiolarının daha da artırılması imkanlarının olmasına dəlalət edir [11].

Ayındır ki, vergitutma bazası dedikdə verginin təyin edilə biləcəyi ümumi məbləğ nəzərdə tutulur. Məsələn, gəlir vergisi üçün vergitutma bazası vergi tutulan gəlir, mənfəət vergisi üçün isə vergitutma bazası vergiyə cəlb olunan mənfəətdir.

3.2. Vergi potensialının səmərəlili istifadəsinin təmin olunması şərtləri

Müasir dövrdə vergilər dövlətin fəaliyyətinin əsasını təşkil etdiyinə görə onların iqtisadiyyatın tənzimlənməsi prosesində istifadə olunması vergitutmanın nəticələrinin düzgün proqnozlaşdırılmasını tələb edir. Belə proqnozlaşdırmanın həyata keçirilməsi üçün vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin kriteri və alətlərini müəyyən etmək lazımdır.

Azərbaycanda və inkişaf etmiş qərb ölkələrində vergitutma praktikasının müqayisəli təhlili göstərir ki, ayrı-ayrı ölkələrdə və regionlarda vergi tənzimlənməsinin eyni bir alətinin tətbiqinin məqsədəuyğunluğundan asılı olaraq o səmərəli və qeyri-səmərəli ola bilər.

İnkişaf etmiş ölkələrdə aşağıdakılardan geniş istifadə edilir:

- vergi sisteminin strukturunda (dövlət vergiləri, muxtar respublika vergiləri və yerli vergilər) dəyişikliklərin edilməsi;
- vergi dərəcələrinin və vergi güzəştlərinin variasiyası;

- azad iqtisadi və offşor zonalarının yaradılması;
- vergi tətillərinin verilməsi və s.

Respublikamızda bu vergi alətlərindən istifadənin təhlili son illərdə onların ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətinə əsasən uyğun olduğunu göstərmişdir. Belə ki, təhlil olunan dövrdə, xüsusilə son 3-5 il ərzində vergilərin dərəcələrinin və sayının azaldılmasına baxmayaraq büdcə daxilolmalarında həmişə artım müşahidə olunmuş və dövlət büdcəsinin kəsiri ilbəil azalmaqla davam etmişdir.

Yerli vergi və ödənişlərin hesablanması və ödənilməsi qaydaları Vergi Məcəlləsində öz əksini tapmışdır və “Yerli (bələdiyyə) vergilər və ödənişlər haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda” təsbit edilmişdir [1]. Bu da vergi ödəyicilərinin ödəmə qabiliyyətindən asılı olmayaraq regionlar üzrə vergitutma səviyyəsinin bərabərləşdirilməsinə gətirib çıxarmışdır.

Vergi Məcəlləsinə əlavə və dəyişikliklər edilərək regionlar üzrə güzəştli vergitutmanın tətbiqi, yəni mənfəət vergisi üzrə differensasiyalı vergi dərəcələrinin müəyyən olunması nəzərdə tutulmuşdu. Lakin onun tətbiqinin nəticələri təhlil olunmadan, məqsəduyğunluğu barədə müvafiq hesablamalar aparılmadan bir ildən sonra həmin güzəştlər yenidən ləğv edilmişdir. Bunun əsas səbəbi həmin güzəştlərinin tətbiqindən əldə olunan səmərənin müəyyən edilməsi qaydasının və bu problemə sistemli yanaşmanın olmamasından ibarətdir.

Vergi Məcəlləsinin qüvvəyə mindiyi 2001-ci ildən başlayaraq regionlar üzrə əhalinin həyat səviyyəsində kəskin fərqlərin olduğu və milli iqtisadiyyatda struktur islahatların aparıldığı bir dövrdə vergitutmanın neytrallığı prinsipi həyata keçirilir. Büdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun qəbul edilməsinə baxmayaraq hələ də Naxçıvan MR və yerli büdcələrinin formalaşmasında müəyyən problemlə məsələlər mövcuddur. Belə ki, region və yerli büdcələrin müstəqil gəlir mənbələri onların xərclərindən əhəmiyyətli dərəcədə azdır. Ona görə də hər il dövlət büdcəsi haqqında qanun qəbul edilərkən dövlət büdcəsindən Naxçıvan MR-in büdcəsinə və yerli büdcələrə dotasiyalar nəzərdə tutulur. Digər tərəfdən indiyə qədər Büdcə Məcəlləsinin qəbul edilməməsi büdcə sisteminin və büdcələrarası

münasibətlərin tənzimlənməsinə öz təsirini göstərir. Bütçə məcəlləsinin olmaması və bütçə prosesi iştirakçılarının səlahiyyətlərinin məhdudluğu növbəti illər üçün bütçə haqqında qanunun qəbul edilməsində müəyyən çətinliklər yaradır, region və yerli bütçələr özlərinin vergitutma bazalarına uyğun olaraq müvafiq bütçələrin formalaşdırılmasına nail ola bilmirlər. Qeyd olunan problemləri aradan qaldırmaq üçün Vergi Məcəlləsində nizamlayıcı və təhkimedici vergilər müəyyən edilməlidir. Bununla da region və yerli bütçələr müstəqil gəlir mənbələrinə malik olacaq və onların dövlət bütçəsindən kəskin asılılığı aradan qalxacaqdır.

Vergi tənzimlənməsinin nəticəliliyi onun vergitutmanın aşağı və yuxarı optimal yol verilə bilən hədlərini müəyyən edən səmərəlilik və kifayətlilik kriterilərinə uyğunluğundan asılıdır. Aşağı hədd kimi bütçənin tələbatı götürülür. Belə ki, vergitutma dövlətin əsas funksiyalarının maliyyələşdirilməsi üçün bütçənin tələbatından aşağı olmamalıdır. Yuxarı hədd isə vergi ödəyicilərinin ödəniş qabiliyyəti səviyyəsinə uyğun olmalıdır. Bu zaman vergitutma buraxıla bilən həddi aşmamalıdır. Əks təqdirdə, təkcə vergi ödəyicilərinin gəlirləri deyil, müvafiq olaraq vergi daxilolmaları da azalacaq, yaxud onların müflisləşməsi nəticəsində vergi daxilolmaları da olmayacaqdır.

Beləliklə, vergitutmanın kifayətliliyi vergi gəlirlərinin alınması üçün zəruri vergitutma şərtlərinin gözlənilməsini nəzərdə tutur.

Vergitutmanın səmərəliliyi nöqteyi-nəzərindən vergilər subyektin iqtisadi mahiyyətini təhrif edən və təhrif etməyən vergilərə bölünür.

Təhrif etməyən vergilər özlərinin iqtisadi mahiyyətinə görə neytraldır. Bu vergilərə, məsələn, keçmişdə tətbiq edilən can vergisini aid etmək olar. Nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadi cəhətdən neytral olan vergilər ədalətsiz vergilər sayılır və onlar siyasi sabitliyin pozulmasına və gözlənilməz nəticələrin alınmasına səbəb ola bilər. Belə ki, Böyük Britaniyada Tetçer hökuməti tərəfindən varlılar və yoxsullar tərəfindən eyni qaydada ödənilən ictimai yığımların (can vergisinin bir növü kimi) tətbiqi İngiltərə şəhərlərində kütləvi ixtişaşlara səbəb oldu.

Vergitutmanın neytrallılığının təmin olunması üçün inkişaf etmiş ölkələrdə vergi islahatları gedişində fərdi gəlir vergisinin proqressiyası azaldılmış və mənfəət vergisi üzrə vergi güzəştlərinin sayı minimuma endirilmişdir.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində istifadə olunan dəqiqləşdirici vergilər investisiyaların prioritet sahələrə və inkişaf etməmiş regionlara yönəldilməsinə, iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulmasına və əhalinin həyat səviyyəsində olan kəskin differensasiyanın azaldılmasına imkan verəcəkdir.

Vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyi iqtisadi artımın və əhalinin rifah halının yüksəldilməsinin stimullaşdırılmasını şərtləndirir ki, bunun nəticəsində də onların gəlirləri artır. Vergitutmanın səmərəliliyinin təmin olunması mexanizmi iqtisadiyyatın vəziyyətindən, əhalinin həyat səviyyəsindən və cəmiyyət tərəfindən qarşıya qoyulan məqsədlərdən asılı olaraq formalaşdırılmalıdır. Bunun nəticəsində də respublikamızda vergi tənzimlənməsi təkcə milli iqtisadiyyatın yüksəlişinə və onun yenidən qurulmasına deyil, həm də cəmiyyətdə sabitliyin təmin olunması üçün regionların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrinin bərabərləşdirilməsinə, işsizliyin səviyyəsini və yoxsulluğun azaldılmasına yönəldiləcəkdir.

Vergi tənzimlənməsinin nəticəliliyini dövlət tərəfindən qarşıya qoyulan strateji vəzifələrin reallaşdırılmasının nəticələri üzrə qiymətləndirmək olar. Regionların inkişafının vergi tənzimlənməsinin məqsədi onların iqtisadiyyatının yüksəldilməsi, yerli büdcələrin formalaşdırılması və konkret vergi ödəyicilərinin maraqlarının nəzərə alınmasından ibarətdir. Burada da vergi daxilolmalarının paylanması, vergitutma səviyyəsi və kapitalın istifadə olunması məsələləri üzrə dövlətin, regionların və vergi ödəyicilərinin maraqlarının kəsişməsi vəziyyəti yaranır. Belə vəziyyətlərdə vergi tənzimlənməsini necə qiymətləndirmək lazımdır və hansı göstəricilər onun səmərəliliyini xarakterizə edir?

Milli iqtisadiyyatın inkişafının müasir mərhələsində tərəqqini təkcə ticarətin inkişafı hesabına təmin etmək mümkün deyildir. Ona görə də maddi istehsal sahələrinə, elmi-tədqiqat və təcrübi-sınaq işlərinə bilavasitə məqsədli vergi güzəştlərinin verilməsi səmərəli olardı.

Müasir dövrdə fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlmiş istehsal bazasına malik iqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsinin nəticəliliyi yalnız dövlət tənzimlənməsinin bütün alətlər kompleksinin strateji məqsədlərin reallaşdırılmasına yönəldilməsi şəraitində əldə oluna bilər. Bunun üçün konkret proqramlara və məsələlərə, ilk növbədə regionların iqtisadiyyatının prioritet sahələrinin inkişafına yönəldilmiş vergi, kredit, büdcə və sənaye siyasətinin razılaşdırılmış üsulları tətbiq edilməlidir.

Regional inkişafın vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyini həmçinin dövlətin, regionların və vergi ödəyicilərinin daşdığı qaytarılmayan itkilərin kəmiyyəti üzrə də qiymətləndirmək mümkündür. Əgər vergilərin müəyyən edilməsi və vergi yükünün artırılması nəticəsində əhali və təsərrüfat subyektləri istehlakı məhdudlaşdırarlarsa, bu da satışın və mənfəətin həcmnin, son nəticədə isə vergi daxilolmalarının azalmasına gətirib çıxarır ki, bunun nəticəsində də dövlət və regionlar vergi itkilərinə məruz qalırlar. Aparılan dəyişikliklər nəticəsində vergi ödəyicilərinin biznes fəaliyyətində vergi yükü artarsa və bunun nəticəsində onlar qiymətlərin artması səbəbindən zəruri malları (işləri, xidmətləri) əldə edə, yaxud da ümumiyyətlə, bu fəaliyyətlə məşğul ola bilmirlər. Lakin səmərəli vergi tənzimlənməsi zamanı dövlət, regionlar və vergi ödəyiciləri üçün qaytarılmayan itkilər elə də əhəmiyyətli olmur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, eyninövlü sosial cəmiyyətdə və regionların inkişafının bərabər səviyyəsi zamanı ümumi məsrəflər daha az olur. Əksinə, müxtəlif əhali qruplarının və regionların kəskin polyarlaşması zamanı bu məsrəflər hamı üçün yüksək ola bilər. Ona görə də maraqlar münaqişəsinin həll edilməsi və cəmiyyətdə siyasi və sosial sabitliyin təmin olunması üçün regionların sosial-iqtisadi inkişafı və əhalinin həyat səviyyəsi üçün bərabər şərait yaradılmalıdır.

Vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyi təkcə vergi ödəyicilərinin deyil, həm də dövlətin mövqeyindən araşdırılmalıdır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin bir sıra sahələrində, xüsusilə də ticarət və məişət xidməti sahələrində nağd pul hesablaşmaları üstünlük təşkil edir ki, bu vəsaitlərə də nəzarət etmək çətin olur. Bununla da sahibkarlar nağd dövriyyə vəsaitlərini azaldır (gizlədir) və ümumi qəbul edilmiş qaydada daha az miqdarda vergiləri ödəməli olur,

yaxud heç ödəmirlər. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün regionlar üzrə differensiasiyalı şəkildə vahid verginin tətbiqi məqsədmüvafiq olardı. Göründüyü kimi, dövlət üçün ümumi qəbul edilmiş sistemlə müqayisədə vergi tənzimlənməsinin və vergitutmanın bu növü vergi daxilolmalarının artımını yaratdığına görə daha səmərəlidir. Ayrı-ayrı vergi ödəyiciləri üçün bu əlverişli olmaya bilər, ona görə ki, onlar əvvəllər azalda bildiyi, yaxud heç ödəmədiyi vergiləri ödəməyə məcbur olacaqlar. Lakin maddi istehsal sahələrindən fərqli olaraq pərakəndə ticarətdə və əhaliyə məişət xidmətində nağd dövriyyə saxlandığı üçün xərclər və kapitalın dövretmə müddəti də az olur ki, vergitutma növünün dəyişməsindən sahibkarların maraqları dəyişmir.

Əmək haqqı fonduna hesablanan sosial sığorta ayırmalarının dərəcəsinin yüksək olması ilə əlaqədar yaranan neqativ vəziyyət iqtisadi amillərin iqtisadi proporsiyalarının və onların real qiymətlərinin təhrif olunmasına gətirib çıxarır. Bunun nəticəsində də sahibkarlar əmək haqqı fondunun azalmasında maraqlı olurlar. Sosial sığorta ayırmalarının yüksək dərəcəsinin tətbiqi istehlaka yönəldilən vəsaitlərin həcmnin məhdudlaşdırılması və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Fondunun büdcəsinin təmin olunmasının zəruriliyi ilə əsaslandırılır. Bu cür siyasət nəticəsində məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərində əmək haqqı məsrəflərinin payı əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşür və bu da əhalinin gəlirlərinin artım tempinin zəif olması ilə nəticələnir. Bununla yanaşı, təhlil göstərir ki, vergi daxilolmalarının həcmnin yüksəlməsinə əmək haqqının azalması deyil, əksinə, istehlak tələbinin artmasını və fiziki şəxslərin gəlir vergisi və istehlak vergiləri üzrə daxilolmaların yüksəldilməsini yaradan artım səbəb olacaqdır.

Dolayı vergilərin sayının çox olması da onların sahibkarlıq fəaliyyətinə təsirinin qiymətini təhrif edir. Dolayı vergilər dövriyyədən vergilər olmaqla, onların faktiki ödəyiciləri son istehlakçılardır. Lakin böhran və maliyyə dayanıqsızlığı ilə xarakterizə olunan keçid iqtisadiyyatı şəraitində dolayı vergilər təkcə alıcılar üçün ağır yük olmur, həm də məhsulların (işlərin, xidmətlərin) qiymətlərini artırır və büdcəyə borcların artımına gətirib çıxarır. Müəssisələr hətta zərərlə işləsələr belə, bu

vergiləri ödəməyə məcburdurlar ki, bu da onların dayanıqlı olmayan maliyyə vəziyyətini daha da ağırlaşdırır.

Dövlət tənzimlənməsində dolayı vergilərdən istifadənin səmərəliliyinin artırılması üçün onların fiziki və hüquqi şəxslərin ödəmə qabiliyyətindən asılı olaraq vergi ödəyicilərinin maliyyə vəziyyətinə real təsirini müəyyən etmək lazımdır. Bundan başqa, dolayı vergilərin sayının çox olması qiymətlərin və inflyasiyasının artımını şərtləndirir və ona görə də onların tətbiqi (sayının artırılması) zamanı iqtisadiyyatın vəziyyəti nəzərə alınmalıdır.

Əhalisinin həyat səviyyəsi yüksək olan iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə neytrallıq prinsipi üstünlük təşkil edir. Bunun mahiyyəti ondadır ki, bütün kateqoriyalı vergi ödəyiciləri üçün bərabər vergitutma səviyyəsi müəyyən edilir. Bu ondan ötrü zəruridir ki, vergilər kapitaldan istifadə barədə işgüzar qərarların qəbul edilməsinə təsir etməməlidir. Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının vəziyyətinin və əhalinin gəlirlərinin inkişaf etmiş ölkələrdə müqayisədə nisbətən aşağı olmasına baxmayaraq 2001-ci ildən tətbiq olunan neytral vergitutma sistemi gözlənilən nəticəni vermişdir.

Təhlil göstərir ki, vergitutmanın nəticələri təkcə təsərrüfat subyektlərinə düşən vergi yükünün səviyyəsindən deyil, həm də onların ödəniş qabiliyyətindən, xərclərin kəmiyyətindən və kapitalın dövretmə sürətindən asılıdır. Ona görə də dövlət tənzimlənməsində vergi güzəştlərindən və vergi dərəcələrindən istifadə zamanı xərclərin strukturunun və həcmnin və kapitalın dövretmə sürətinin sahə xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır.

2001-ci ildən başlayaraq ötən müddət ərzində mənfəət vergisinin dərəcəsinin aşağı salınması və eyni zamanda, vergi güzəştlərinin minimuma endirilməsi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər üçün bərabər vergitutma şəraitinin yaradılmasına səbəb olmuşdur. Fəaliyyət sahələrində material xərcləri az, kapitalın dövriyyəsi daha yüksək və nağd dövriyyə nəticəsində vergilərin ödənilməsindən yayınma (azaldılma) imkanları daha yüksək olan sahibkarlar daha əlverişli vəziyyətdə olurlar. Bu isə daha çox pərakəndə ticarətə və xidmət sahələrinə aiddir.

Vergi Məcəlləsinə əsasən aşağıda göstərilən şəxslər sadələşdirilmiş verginin ödəyicisi olmaq hüququna malikdir:

- ƏDV ödəyicisi olmayan və ardıcıl 12 aylıq dövrün istənilən ayında (aylarında) vergi tutulan əməliyyatların həcmi 200.000 manat və ondan az olan şəxslər [1];
- vergi tutulan əməliyyatlarının həcmi ardıcıl 12 aylıq dövrün istənilən ayında (aylarında) 200.000 manatdan artıq olan ticarət və ictimai iaşə fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər [1];
- bina tikintisi fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər [1].

Müəssisənin yenidən təşkili yolu ilə kiçik müəssisələr yaratmaqla, yaxud təqdim etmədən əldə olunan gəliri azaltmaqla ticarət təşkilatları ƏDV-nin ödənilməsindən azad olur və bu zaman onlar satılan məhsullara qiymətləri aşağı salmırlar. Vergi Məcəlləsinin müddəalarına uyğun olaraq vergitutma məqsədləri üçün qiymətlər o zaman dəqiqləşdirilir ki, onlar bazar qiymətlərindən 30 faizdən artıq fərqlənmiş olsun. ƏDV-nin dərəcəsi isə 18% təşkil edir. Ticarət müəssisələrinin satış qiymətlərinin aşağı salınmasına elə bir zərurət yaranmır, ona görə ki, eyni məhsulları satan ƏDV-nin ödəyicisi olan və olmayan müəssisələrə qiymətlər əvvəlki səviyyədə saxlanılır. Bunun da nəticəsində ƏDV-nin ödəyicisi olmayan ticarət təşkilatları satış qiymətlərinin səviyyəsini saxlamaqla təkə alınmış məhsullara ödənilən ƏDV-ni kompensasiya etmək imkanını əldə etməmiş, həm də ƏDV kimi büdcəyə ödədiyi pul vəsaitini də özündə saxlamalı olur.

İstehsal sahələrinin müəssisələri üçün isə sadələşdirilmiş verginin ödəyicisi olmaq əlverişli deyildir, ona görə ki, onlarda maddi xərclər yüksəkdir, hətta 50 faizdən artıqdır. Onlar sadələşdirilmiş verginin ödəyicisi olduqda, alınmış mallara (işlərə, xidmətlərə) görə ödənilən ƏDV-ni əvəzləşdirmək hüququndan məhrum olurlar. Bundan başqa, həmin müəssisələr satılmış məhsullara hesab-faktura təqdim etmək hüququna malik deyillər ki, bu da onların müştərilərinin itirilməsinə gətirib çıxarılır. Pərakəndə satış müəssisələrinin alıcıları olan son istehlakçılara (əhaliyə) ƏDV hesab-fakturaları lazım olmadığına görə onlar heç bir şey itirmirlər.

Dəqiqləşdirici vergi alətləri neytral vergi alətlərindən fərqli olaraq sahibkarlıq fəaliyyətini, investisiyaları və işçi qüvvəsini milli və regional iqtisadiyyat üçün vacib olan sahələrə yönəltməyə, dövlət büdcəsinin tələbatını və vergi ödəyicilərinin maraqlarını balanslaşdırmağa və regionların inkişafında və onların əhalisinin həyat səviyyəsində olan differensiasiyaları azaltmağa imkan verir. Bunun üçün regionların sosial-iqtisadi inkişafının səviyyəsindən, sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsindən və əhalinin ödəmə qabiliyyətindən asılı olaraq vergi alətlərindən istifadəni differensiallaşdırmaq zəruridir.

3.3. Vergi potensialının inkişafında vergi siyasətinin rolu

Ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması, onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası istiqamətində aparılan məqsədyönlü iqtisadi siyasət çərçivəsində çevik vergi siyasəti də həyata keçirilir. Bu siyasətin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- vergi dərəcələrinin aşağı salınması və vergi güzəştlərinin azaldılması hesabına vergitutma bazasının genişləndirilməsi;
- iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması;
- vergi ödəyiciləri arasında vergitutma rejiminin bərabərləşdirilməsi;
- respublikanın və əhalinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönəldilən tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- respublikanın ixrac potensialının inkişafının təmin edilməsi;
- vergi sisteminin vahid uçot-informasiya sisteminin yaradılması;
- vergi və qeyri-vergi ödənişlərinin uyğun səviyyəsinin artırılması;
- vergi ödəyicilərinin gəlirləri üzərində səmərəli nəzarət mexanizminin tətbiqi;
- vergi intizamına əməl olunması üzərində nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi və vergi hüquq pozuntusu hallarına görə məsuliyyət sisteminin daha da şərtləşdirilməsi;

- vergi xidməti orqanları əməkdaşlarının səmərəli fəaliyyət göstərməsi məqsədi ilə vergi orqanlarının maddi-texniki bazasının əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmləndirilməsi.

Bu il regional inkişaf istiqamətində də çox böyük layihələr aparılmalıdır. Nəzərdə tutduğumuz layihələrin icrası üçün təqribən 2 mil. manata qədər vəsait nəzərdə tutulub. Onun bir hissəsi dövlətin güzəştli kreditləri, bir hissəsi isə sahibkarların hesabına təmin edilməlidir. Hər halda biz qarşıya bu hədəfi qoymuşuq. Beləliklə, ölkə iqtisadiyyatına, qeyri-neft sektoruna qoyulacaq investisiyalar özlüyündə daha da böyük canlanmaya, yeni iş yerlərinin yaradılmasına gətirib çıxaracaq və yeni ixrac məhsullarımız da olacaqdır.

Əlbəttə ki, buna nail olmaq üçün iqtisadiyyat daha da sürətlə inkişaf etməlidir. Buna görə, iqtisadi islahatlar, iqtisadi inkişaf bizim ümumi inkişafımızı müəyyən edir. İqtisadi müstəqillik ölkəmizin siyasi müstəqilliyini şərtləndirir. Biz bu gün müstəqil xarici siyasət aparırıq. Biz istəyirik ki, dünyada münaqişələr aradan götürülsün, qarşıdurma ocaqları olmasın, sabitlik yaransın, xüsusilə bizim bölgəmizdə. Bu gün Azərbaycan dünya miqyasında uğurlu, müstəqil xarici siyasət aparan ölkələrdən biridir, bunun da təməli, əsası həm iqtisadi müstəqillik, həm də xalq-iqtidar birliyidir. Ona görə, iqtisadi sahədə lazım olan bütün tədbirlər görülməli və beləliklə, ölkəmizin dayanıqlı inkişafı təmin ediləcəkdir [35].

Qeyd etmək lazımdır ki, 2016-cı ilin I rübü ərzində sahibkarlıq subyektlərində vergi istisna olmaqla, cəmi 34 vergi yoxlama keçirilmişdir. Müqayisə üçün, 2015-ci ilin I rübündə 19300 vergi yoxlama keçirilmişdir.

Bu gün ölkəmizdə azad sahibkarlığın, azad rəqabətin inkişafı sürətlə gedir. Görülən tədbirlər və gələcəkdə iqtisadi sahədə şəffaflığın təmin edilməsi nəticəsində ölkəmizdə sahibkarlıq daha da sürətlə inkişaf olunmalıdır. Ölkəmizə xarici sərmayə daha da iri miqdarda gətiriləcəkdir. Bu gün xarici sərmayələri cəlb etmək üçün hüquqi baza və vergi sistemi olmalıdır və qanunun aliliyi təmin edilməlidir. Biz başqa ölkələrin təcrübəsinə baxsaq, görürük ki, sürətli inkişaf yoluna qədəm qoymuş ölkələr bu yolla gediblər və beləliklə, öz ölkələrini xarici

sərmayə üçün çox cəlbədicə ölkələrə çevirə biliblər. Bu gün istənilən ölkə xarici sərmayəni cəlb etməyə çalışır, hətta böyük maliyyə resurslarına malik olan ölkələr. Çünki bu, həm əlavə vəsaitdir, maliyyə resursudur, həm də əlavə imkanların yaradılmasıdır və biz də bu yolla getməliyik.¹⁷

Bank sistemində möhkəmlənməsi və sağlamlaşdırılması prosesi gedir. Bu istiqamətdə də çox addımlar atılmışdır və işlər aparılmışdır. Vergi nəzarəti haqqında, digər istiqamətlər üzrə işlər aparılmışdır. Azərbaycanda bank sektoru yüksək xidmət göstərəcək. Əmanətlərin sığortalanması haqqında qərar qəbul olunmuşdur. Bu, həm sosial xarakter daşıyır, həm də, bank sektoruna əhali tərəfindən böyük inamı artırır. İndi banklarda əmanətlər sığortalanıb. Ölkəmizdə gələcəkdə dollarlaşma meyillərinin qarşısı da alınacaq, bu gün banklarda əmanətlərin böyük hissəsi dollarla saxlanılır. Bu da, ölkə iqtisadiyyatı üçün müsbət hal deyil. Bu gün bizim manatın məzənnəsi sabitləşib. Tədricən bu istiqamətdə də vəziyyət müsbətə doğru inkişaf edəcək. Manata inam daha da artdıqca insanlar özləri öz qərarlarını verəcəklər. Dövlət və hökumət elə addımlar atmalıdır ki, insanlar öz əmanətlərini manatla saxlamaqda maraqlı olsunlar [35].

Qeyri-neft sektorunun inkişafı bundan sonra da təmin edilməlidir. Bu gün 2 milyard manata yaxın dəyəri olan layihələr tərtib olunub. Burada, kommersiya bankların rolu da böyükdür. Bank sektorunun sağlamlaşdırılması bu məsələyə də xidmət göstərəcəkdir. Özəl banklar indi kreditlər vermək üçün layihələr axtarırlar ki, o layihələr bulara gəlir gətirsin. Buna görə, burada dövlət və özəl sektor tərəfdaşlıq şəraitində işləyir. Biz bir məqsədi güdürük ki, ölkə iqtisadiyyatı daha da sürətlə inkişaf etsin [35].

Ölkədə aparılan vergi siyasəti və bu siyasət həyata keçirilən islahatların məqsədi sahibkarlar tərəfindən vergi qanunvericiliyinə əsasən vergilərin vaxtında ödənilməsini təmin etməkdən ibarətdir. Əsas məqsədlərdən biri də vergi ödəyicilərində, xüsusilə də kiçik sahibkarlıq subyektlərində itkinin qarşısının alınması üçün maliyyə sanksiyaları, cərimələrin tətbiqinin azalması. Bu da nəticədə

¹⁷ <http://www.president.az/articles/19266>

sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi fəallığının artırılmasına kömək olmalıdır. 2015-ci ildə ölkə başçısının müvafiq fərmanına əsasən, dövlət qurumlarının sahibkarlıq subyektlərində apardığı yoxlamalar, vergi yoxlamaları dayandırılıb. Bu fərman vergi yoxlamalarına şamil olunmasa da, Vergilər Nazirliyinin kollegiya iclasının qərarı ilə kiçik sahibkarlıq subyektlərində səyyar vergi yoxlamalarının və operativ nəzarət tədbirlərinin keçirilməsi də müvəqqəti olaraq dayandırılmışdır. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı, sahibkarlıq subyektlərinin öz fəaliyyətini, yeni iqtisadi şəraitə uzlaşdırılması üçün münbit şərait yaranıb. Vergilər Nazirliyi sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinə distant nəzarət sistemlərinə malikdir və kiçik sahibkarlıq subyektlərində yoxlamaların dayandırılmasına baxmayaraq, operativ vəziyyətə nəzarət edilir [36].

Digər vergi ödəyicilərinə Vergilər Nazirliyi tərəfindən təyin edilən bütün vergi yoxlamalar risk meyarlarına əsaslanır, vergi yoxlamalar yalnız ciddi nəticələr gözlənilən vergi ödəyicilərində aparılır. Ümumiyyətlə, vergi orqanlarında tətbiq olunan informasiya texnologiyaları vergidən yayınma risklərinin səviyyəsini və hüquqpozuntularının mövcudluğu faktlarını müəyyən etməyə, belə faktlar dəqiq araşdırıldıqdan sonra vergi yoxlamalarının təyin edilməsi barədə qərarın qəbul edilməsinə imkan verir.¹⁸

2015-ci ildə səyyar vergi yoxlaması üzrə açılmış qərarların sayı 4704 olduğu halda, 2016-cı ildə sayı 2034 olmuşdur, səyyar vergi yoxlaması qərarlarının sayının 2,3 dəfə azalmışdır.

2016-cı ilin yanvar-may ayları ərzində 2509 səyyar vergi yoxlaması başa çatıb ki, bu da 2015-ci ildə müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2219 səyyar vergi yoxlaması və yaxud 46,9% nisbətən az olmuşdur. 2015-ci ildə ərzində 36066 vergi ödəyicisi üzrə vergi nəzarəti tədbiri keçirilərək 38190 akt tərtib olunub, 2016-cı ilin eyni dövrü üzrə 4242 vergi ödəyicisi üzrə vergi nəzarəti keçirildi və 4743 akt tərtib olunmuşdur. Operativ vergi nəzarəti tədbirləri zamanı tətbiq edilmiş inzibati

¹⁸ <http://www.taxes.gov.az/vn/metbuat/chixish/2016/TQuliyev.pdf>

cərimə və maliyyə sanksiyalarının məbləği 10 milyon 963,6 min manat təşkil etmişdir [36].

Qeyd etmək lazımdır ki, 2016-cı ilin I rübündə vergi orqanlarına 24668 müraciət daxil olub, bu da ötən 2015-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2308 müraciət və yaxud 10,3% çox olub, 2015-ci ilin IV rübü ilə müqayisədə isə 15,7% nisbətən az olmuşdur. Daxil olmuş müraciətlərin 97,2% ərizə, 2,6% şikayət, 0,2% təklif olub, 243 sənədin icrasına götürülüb.

Müraciətlərin 54,4% müxtəlif arayışların alınması, 15,2% kameral vergi yoxlamaları, 8,3% vergi borcları, 2,1% səyyar vergi yoxlamaları, 1,8% vergidən yayınma və dividendlərin verilməsi, 1,8% vergi qanunvericiliyi, 1% operativ vergi nəzarəti, 0,5% vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin hərəkəti, 0,4% qanunsuz sahibkarlıq fəaliyyəti, 0,2% korrupsiya hüquqpozmaları və 14,3% digər məsələlər. 2016-cı ilin birinci rübü ərzində vergi orqanlarına cəmi 387 faktiki şikayət daxil olub ki, bu da ötən ilin birinci rübü ilə müqayisədə 20,2%, ötən ilin dördüncü rübü ilə müqayisədə isə 273 ədəd və ya 41,4% azdır.

Şikayətlərin 31,3%-i səyyar vergi yoxlamaları, 29,7% kameral vergi yoxlamaları, 18,1% vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin hərəkəti (hərəkətsizliyi), 8% operativ vergi nəzarəti, 6,2% korrupsiya hüquqpozmaları, 6,7% digər məsələlərlə bağlı olub.¹⁹

2015-ci ildə vergi daxilolmalarının tədiyələr üzrə icrasını təhlil etdikdə görmək olar ki, əsasən ƏDV və mənfəət vergisi hesabına artmışdır. Buna baxmayaraq digər tədiyələrdə, məsələn gəlir vergisində artım ümumi vergi daxilolmalarına öz təsirini göstərmişdir.

Qeyri-neft sektorunda tədiyələr üzrə vergi daxilolmaların artımı mədən vergisi və dövlət rüsumu istisna olmaqla qalan bütün tədiyələr üzrə əvvəlki 2014-ci ilə artıqlaması ilə proqnoza əsasən yetirilmişdir.

2015-ci ildə vergi daxilolmalarının planına üzrə Vergilər Nazirliyi tərəfindən uğurla təmin edilmişdir. (Cədvəl 3.1.)

¹⁹ <http://www.taxes.gov.az/uploads/metbuat/AHasanov.pdf>

Cədvəl 3.1.

Vergi daxilolmalarının 2014-2015-ci illər üzrə və 2016-cı il üzrə proqnoz məlumatları²⁰ (milyon manatla) [28]

İllər	2014		2015		2016
Göstəricilər	Fakt	Proqnoz	Fakt	Proqnoz	Proqnoz
CƏMİ:	7 113,7	7 102,0	7 118,3	7 112,0	7 010,0
Neft sektoru	2 807,1	2 802,0	2 089,9	2 300,0	1 610,0
DNŞ	1 719,6	1 825,0	1 409,4	1 500,0	-
PSA mənfəət	1 107,5	977,0	695,9	800,0	-
Qeyri-neft sektoru	4 306,5	4 300,0	5 028,4	4 812,0	5 400,0
Bakı şəhəri üzrə cəmi:	3 767,5	3 722,0	4 436,0	4 194,0	4 813,1
ƏVİ + ƏVD cəmi:	591,8	578,0	622,1	618,0	586,9
2 saylı ƏVD	123,9	121,6	134,1	133,8	130,4
3 saylı ƏVİ	51,1	49,5	50,7	50,5	41,1
4 saylı ƏVİ	13,4	13,1	13,5	13,4	13,0
5 saylı ƏVİ	53,4	53,1	57,7	57,3	54,2
6 saylı ƏVİ	52,3	51,5	54,4	54,2	50,0
8 saylı ƏVİ	45,4	43,6	46,9	46,6	46,0
9 saylı ƏVİ	28,7	28,6	30,7	30,7	28,0
10 saylı ƏVİ	18,4	18,3	21,9	21,7	21,6
11 saylı ƏVD	89,3	87,9	91,0	90,8	83,0
12 saylı ƏVD	61,1	58,0	62,6	60,8	63,1
13 saylı ƏVİ	16,6	14,8	16,0	15,8	15,5
14 saylı ƏVİ	38,2	37,8	42,7	42,3	40,8

²⁰ www.taxes.gov.az

Vergi daxilolmalarını iqtisadiyyatın sahələri üzrə nəzərdən keçirsək, 2015-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə sənaye, xidmət və tikinti sahələrindən və bütün sahələrdə artım olub. Artım bank və sığorta sahəsində olub - 50,6%, nəqliyyat sahəsində - 42,0% və ticarət sahəsində - 34,2% təşkil etmişdir. Artım göstəricisi iqtisadi inkişafın iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə etməsi və vergi daxilolmalarının bütün fəaliyyət sahələri üzrə proporsional surətdə artmasını göstərmişdir.

Cədvəl 3.2

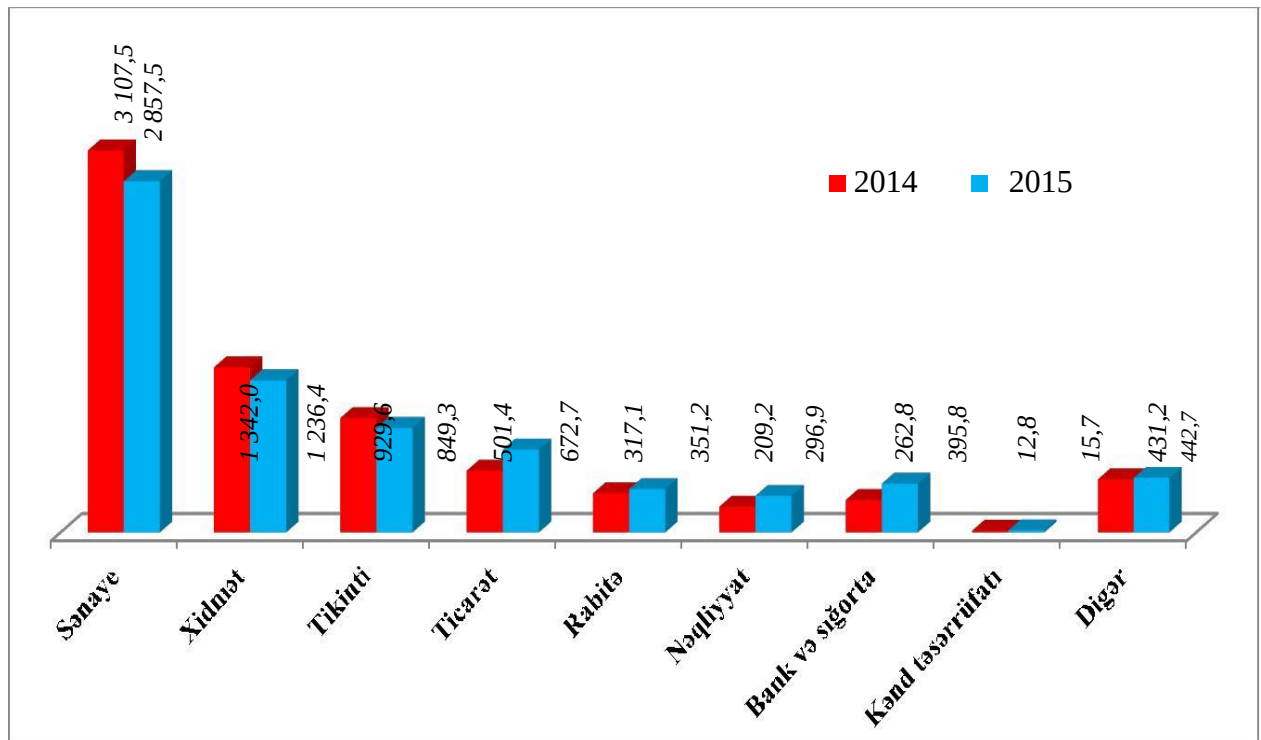
İqtisadiyyatın sahələri üzrə vergi daxilolmaları²¹ (milyon manatla) [28].

Göstəricilər	2014	x/ç	2015	x/ç	Artım məbləği	Artım faizi
Cəmi	7 113,7	100,0	7 118,3	100,0	4,6	0,1
Sənaye	3 107,50	43,7	2 857,50	40,1	-250,0	-8,0
Xidmət	1 342,00	18,9	1 236,40	17,4	-105,6	-7,9
Tikinti	929,6	13,1	849,3	11,9	-80,3	-8,6
Ticarət	501,4	7,0	672,7	9,5	171,3	34,2
Rabitə	317,1	4,5	351,2	4,9	34,1	10,8
Nəqliyyat	209,2	2,9	296,9	4,2	87,7	41,9
Bank və sığorta	262,8	3,7	395,8	5,6	133,0	50,6
Kənd təsərrüfatı	12,8	0,2	15,7	0,2	2,9	23,4
Digər	431,2	6,1	442,7	6,2	11,5	2,7

²¹ www.taxes.gov.az

Sxema 3.1.

İqtisadiyyatın sahələri üzrə vergi daxilolmaları²² (milyon manatla) [28].

3.2 cədvəldən və 3.1 sxemadan göründüyü kimi iqtisadiyyatın sahələri üzrə vergi daxilolmalarının əsas - sənaye təşkil edir. Bununla bələ xidmət, tikinti, ticarəti də vergi daxilolmalarında xüsusi çəkisi olub. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları mənfəət vergisi, ƏDV, sadələşdirilmiş vergi, əmlak vergisi ilə məşğul olan vergi ödəyiciləri gəlir vergisindən azad olunduğu üçün bu sahəsi üzrə vergi daxilolmaları nisbətən çox azdır. [28]

1 yanvar 2016-cı il tarixə vergi ödəyicilərinin sayı 672198 olmuşdur. Bunlardan fiziki şəxslərin artımı çox olmuşdur. Fiziki şəxslərin artımı 11,0% və hüquqi şəxslərin 6,0% təşkil etmişdir. (Cədvəl 3.3.)

²² www.taxes.gov.az

Vergi ödəyicilərinin sayı.²³ [28]

Göstəricilər	01.01.2014		01.01.2015		01.01.2016	
	Fakt	Əvvəlki ilə nisbəti, %	Fakt	Əvvəlki ilə nisbəti, %	Fakt	Əvvəlki ilə nisbəti, %
Vergi ödəyicilərinin sayı	537 828	11,6	609 742	13,4	672 197	10,2
o cümlədən:						
hüquqi şəxslərin sayı	82 598	10,0	89 807	8,7	95 180	6,0
fiziki şəxslərin sayı	455 230	12,0	519 935	14,2	577 017	11,0

2015-ci ildə vergi borclarının məbləği (faizlər və maliyyə sanksiyaları nəzərə alınmadan) 1 milyard 378,0 milyon manat olmuşdur. Bu göstərici son 5 illə iki dəfə azalmışdır.

Vergi borclarının əsas hüquqi şəxslərin təşkil edir. Hüquqi şəxslər vergi borclarının məbləği əvvəlki 2014-ci ildə 163,3 milyon manat artmasına baxmayaraq, fiziki şəxslərin vergi borclarının daha çox artması ümumi borcların tərkibində hüquqi şəxslərin xüsusi çəkisi 2,1 % azalmışdır və 94,1 % olmuşdur.

²³ www.taxes.gov.az

Cədvəl 3.4.

Vergi borcları üzrə məlumat²⁴ (milyon manatla) [28]

Göstəricilər	2014		2015	
	Fakt	Əvvəlki ilə nisbəti, %	Fakt	Əvvəlki ilə nisbəti, %
Vergi borcları				
(Əsas məbləği üzrə)	1 177,10	90,7	1 377,80	117,1
Hüquqi şəxslərin vergi borcları	1 133,50	89,2	1 296,80	114,4
Xüsusi çəkisi, %	96,2		94,1	
Fiziki şəxslərin vergi borcları	43,6	159,7	81	185,8
Xüsusi çəkisi, %	3,8		5,9	
Neft sektoru üzrə vergi borcları	1,5	1	0,5	33,3
Xüsusi çəkisi %	0,1		0,04	
Qeyri-neft sektoru üzrə vergi borcları	1 175,60	702,2	1 377,30	117,2
Xüsusi çəkisi %	99,9		99,96	
İl ərzində yaranmış vergi borclarının məbləği	2 315,50	79,8	-	-

2015-ci ildə ölkəmizdə başa çatdırılmış vergi nəzarət tədbirləri 129 685 vahid azalaraq 590045 vahidə bərabər olmuşdur. Başa çatdırılmış vergi nəzarəti tədbirlərinin sayının azalmasına baxmayaraq dövlət büdcəsinə ödənilmiş 940,7 milyon manat artaraq və 1 milyard 089,5 milyon manat təşkil olunmuşdur. Bunlardan ödənilmiş - 917,1 milyon manatı və yaxud 84,2% səyyar vergi

²⁴ www.taxes.gov.az

yoxlamasının, 151,1 milyon manatı və yaxud 13,9% kameral vergi yoxlamasının, 21,3 milyon manatı və yaxud 1,9% operativ vergi nəzarəti payına düşür.

Cədvəl 3.5.

Vergi nəzarəti tədbirləri üzrə məlumat.²⁵ [28]

	2014		2015		Fərq	
	Cəmi	Bir yoxlamaya düşən	Cəmi	Bir yoxlamaya düşən	Cəmi	Bir yoxlamaya düşən
	milyon manatla	manatla	milyon manatla	manatla	milyon manatla	manatla
Cəmi nəzarət tədbirləri						
Sayı	719 730		590 045		- 129 685	
Hesablaması	1 256,5	1 745,8	1 691,9	2 867,5	435,4	1 121,7
Ödəməsi	905,8	1 258,5	1 089,5	1 846,5	940,7	588,0
o cümlədən:						
Səyyar vergi yoxlaması						
Sayı	11 357		12 216		859	
Hesablaması	904,9	79 677,8	1 033,0	84 558,1	128,1	4 880,3
Ödəməsi	770,7	67 860,2	917,1	75 076,8	146,4	7 216,6
Kameral vergi yoxlaması						
Sayı	647 103,0		514 383		- 132 720	
Hesablaması	330,6	510,9	635,7	1 235,8	305,0	724,9
Ödəməsi	115,2	178,0	151,1	293,7	35,9	115,7
Operativ vergi nəzarəti						
Sayı	61 270		63 446		2 176	
Hesablaması	21,0	343,4	23,3	366,8	2,2	23,4
Ödəməsi	19,9	325,2	21,3	336,0	1,4	10,8

²⁵ www.taxes.gov.az

2015-ci ildə səyyar vergi yoxlamaları 859 vahid artaraq 12216 vahid olmuşdur.

Səyyar vergi yoxlamaları nəticəsində əvvəlki 2014-ci ildə müqayisədə 128,1 milyon manat çox olmaqla 1033,0 milyon manat əlavə vəsait hesablanmışdır. Hesablanmış 917,1 milyon manatının dövlət büdcəsinə ödənilməsi təmin edilmişdir ki, 2015 – ci illə müqayisədə 146,4 milyon manat artıq vəsait olmuşdur.

NƏTİCƏ

Dissertasiya işində aparılmış aşağıdakı nəticələrin əldə edilməsinə imkan verir:

1. İqtisadi aktivliyin vergi potensialının səviyyəsinə təsirinin, yəni vergi bazasının dəyişilməsinə və vergi gəlirlərinin büdcəyə axınının səviyyəsinə bilavasitə təsir edən göstəricinin tədqiq edilməsi də çox vacib məsələlərdəndir. Belə göstərici kimi ümumi daxili məhsulun (ÜDM) öyrənilməsi və istifadəsi götürülə bilər, lakin bu zaman aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- ÜDM-in qiymətləndirilməsi dəfələrlə yenidən işlənir, düzəliş 20% olur və rüblük dəyər illik dəyərlə uyğun gəlmir. Buna görə də deflyator kimi qiymətlərinin indeksi istifadə oluna bilər.
- Büdcəyə müəssisələrin ödədikləri ƏDV (ixrac olunan məhsulun istehsalında istifadə olunan xammal və material tədarükçülərinə ödənilmiş ƏDV) əvəzləşdirilməsi də müəyyən təsir göstərə bilər.
- Vergi potensialının inflyasiya və büdcəsinə vergi daxilolmalarının dinamikasına xüsusi təsir göstərə bilər.

2. Fiskal siyasətlə bağlı yatlarda vergi potensialının hesablanmasına iki əsas yanaşma üsulu var: a) representativ vergi sistemi; b) potensial vergi öhdəliklərinin dolayı qiymətləndirilməsi.

Vergi potensialı orta vergi dərəcələrinə üzrə ayrılıqda qiymətləndirilə bilər. Representativ vergi sistemi üsulunun kökündə vergi ödəyiciləri tərəfindən elan edilən və vergi orqanları tərəfindən hesablanan və büdcəyə ödənilməsinin (təmin etmək qabiliyyətini) qiymətləndirilməsi durur. Qeyd edək ki, hazırda Azərbaycan Respublikasında vergi orqanları tərəfindən vergi hesablamalarının qiymətləndirilməsi bu metoda oxşar şəkildə həyata keçirilir.

Vergi potensialını hesablamaq üçün ikinci üsul regionun vergi ödəyicilərinin potensial vergi öhdəliklərinin dolayı qiymətləndirilməsinə əsaslanır. Bu üsul makroiqtisadi göstəricilərdən istifadə etməklə sahələr(regionlar)ın inzibati rayonlarından büdcəyə vergi daxilolmalarını mobilizasiya etmək imkanlarının

qiymətləndirilməsinə kömək edir. Bu zaman standart (və ya ölkə üzrə orta) vergi dərəcəsi makroiqtisadi göstəricilərlə müəyyən edilən vergi bazasına (məsələn, ÜDM, əlavə dəyər və ya son məhsul) tətbiq edilir.

3. Vergi potensialının qiymətləndirilməsi üçün bu üsulların səmərəliliyinin tədqiqi və universal üsulun müəyyən edilməsi isə müstəqil elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasını tələb edir. Bizim tədqiqatlarımızın məqsədlərindən biri də ölkə iqtisadiyyatının xüsusiyyətindən asılı olaraq vergi potensialının müəyyən olunması üçün uyğun üsulun əsaslandırılması və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsidir.

4. Vergi daxilmaları ilə vergi bazası arasında əlaqənin öyrənilməsində *avtomatik* və *diskresion* effektlərdən istifadə etmək olar. Avtomatik effekt dəyişməsi nəticəsində vergi daxilolmalarının həcmnin dəyişməsinə göstərir. Diskrepsion effekt vergi sisteminin dəyişdirilməsi ilə, yəni, mövcud vergi dərəcələrinin, vergiyə cəlb edilmə dairəsinin dəyişdirilməsi və ya yeni verginin daxil edilməsi ilə bağlı vergi daxilolmalarının dəyişməsinin ifadə edir. Makro səviyyədə vergi bazası kimi daha çox Milli Hesablar Sisteminin Ümumi Daxili Məhsul, Ümumi Milli Gəlir və Ümumi Əlavə Dəyər göstəriciləri, iqtisadi fəaliyyət sahələrində və sahələr(regionlar)da (rayonda) isə sahədə və ya regionda məhsul istehsalı və ya satışının həcmi çıxış edir.

5. Vergi sisteminin sabilliyinin və büdcəyə daxilolma əmsalının artım dinamikasına təsirinin kəmiyyət qiymətləndirilməsi üçün ümumi daxili məhsulla vergi sistemin sabilliyi göstəricisi arasındakı uyğun asılılıq tapılır. Eyni zamanda hesab edilir ki, ÜDM ənənəvi olaraq əsas istehsal faktorları olan kapital (və ya əsas fondlar), və əməkdən (və ya işçi qüvvəsi), habelə vergi yükündən (vy) asılıdır.

6. Hər vergi komponenti üçün standart vergi bazası təyin edildikdən sonra, həmin vergi bazasına qarşı tətbiq ediləcək representativ (orta) vergi dərəcəsini müəyyənləşdirmək lazımdır. Bununla belə, orta dərəcələr müvafiq regionda qəbul olunan vergi dərəcələrinin orta rəqəmə gətirilməsi yolu ilə deyil, həmin regionda faktiki yığılan ödənişlərin faktiki vergi dərəcələrinin orta çəkisini müəyyənləşdirməklə hesablanır.

Bunun üçün hər vergi komponenti üçün bütün regionların əldə etdiyi gəlirləri cəmləyib, həmin rəqəmi bütün regionlar üzrə həmin komponentin vergi bazalarının cəminin miqdarına bölürük. Bu bölgü nəticəsində əldə olunan kəmiyyət həmin komponent üzrə orta və ya reprezentativ vergi dərəcəsi sayılacaq.

7. Regionun fiskal potensialını hesablamaq üçün bir neçə üsul mövcuddur. Birincisi, həmin məqsədlə faktiki yığılan daxilolmaların göstəricisindən istifadə etmək mümkündür. Hazırda Azərbaycanda regionların fiskal potensialının meyarı kimi baza ilində faktiki yığılan gəlirlərin göstəricisindən istifadə olunur. İkincisi, əhalinin adambaşına olan gəlir göstəricisindən istifadə etmək olar ki, həmin göstərici fiskal potensialın nisbi səviyyəsinin əsas göstəricisidir. Adambaşı gəlir göstəricisindən artıq uzun illərdir ki, dünyanın bir çox ölkəsində fiskal potensialın nisbi meyarı kimi istifadə olunur. Üçüncüsü, fiskal potensialı ümumi regional məhsul (ÜRM) göstəricisi vasitəsi ilə ölçmək olar. Dördüncü göstərici isə regionun ümumi vergi ödəyən ehtiyatlarının səviyyəsidir. Beşinci üsul «reprezentativ vergi sistemidir». Nəhayət, altıncı üsul, reprezentativ vergi sistemi üsulunun reqressiya təhlili ilə birgə istifadəsindən ibarətdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2016
2. «Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
3. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı
4. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı
5. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi Tədris Mərkəzi “Vergiyə giriş”. Dərslik. Şamaxı, 2014
6. Kəlbəyev Y.A., Məhərrəmov R.B., Rzayev P.Q. “Xarici ölkələrin vergi sistemi”. Dərslik. Bakı, 2012
7. Məmmədov F.Ə., Musayev A.F., Sadıqov M.M., Kəlbəyev Y.A., Rzayev Z.H. “Vergilər və vergitutma” Dərslik. Bakı, 2010.
8. Rzayev İ.M. “Regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafında vergi amilinin rolu”. Azərbaycanın vergi xəbərləri jurnalı 10 sayılı, 2009-cu il tarixli.
9. Rzayev İ.M. “Regional maliyyə resurslarının formalaşması mənbələri və bunun sosial-iqtisadi inkişafa təsiri”. Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri 1 sayılı, 2010-cu il tarixli.
10. Rzayev İ.M. “Regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafında müasir vergi siyasətinin strateji istiqamətləri”. Azərbaycanın vergi xəbərləri 7 sayılı 2009-cu il tarixli.
11. Rzayev İ.M. “Azərbaycan Respublikasında regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafı: mövcud vəziyyət və gələcək perspektivlər”. Bakı, 2010
12. D.A. Bağırov “Vergi nəzarəti”. Dərslik. Bakı, 2006
13. Bədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.V., Qurbanov T.Ə. “Büdcə sistemi” Dərslik. Bakı, 2003.

14. Musayev A.F., Kəlbəyev Y.A., Hüseynov A.A. "Azərbaycan Respublikasının vergi xidməti: islahatlar və nəticələr" Bakı, 2002
15. Sadıqov M.M. "Azərbaycan Respublikasının maliyyə potensialının formalaşması problemləri". Bakı, 2001
16. Məmmədov F.Ə., Musayev A.F., Sadıqov M.M., Rzayev Z.H., Kəlbəyev Y.A. "Vergitutmanın nəzəri və metodoloji əsasları". Dərslik. Bakı, 2001.
17. Abbasov Ə.M., Sadıqov M.M. "Azərbaycan Respublikasının regionları: maliyyə və vergi potensialının proqnozlaşdırılması problemləri". Bakı, 2000.
18. M. Həsənlı. "Vergilər". Bakı, 1998
19. Мусаев А.Ф., Садыгов М.М., Магerrамов Р.Б., Салаев Р.А. «Налоги и налогообложение в Азербайджане». Учебник. Баку, 2005
20. Мангус Я.Р., Катышев А.К., Пересецкий А.А. «Эконометрика» Учебное пособие. Москва, 2004
21. Л.Г. Ходов «Налоги и налоговое регулирование экономики». Учебное пособие. Москва, 2003
22. Т.Ф. Юткина «Налоги и налогообложение». Учебник. Инфра-М. Москва, 2003
23. А.А. Соколов «Теория налогов». Издательство ЮрИнфоР-Пресс, 2003
24. Девере М.П. «Экономика налоговой политики». Учебник. Москва, 2002.
25. Капитоненко В.В. Инфляционный сдвиг налоговой ставки на кривой Лаффера // Экономика и технология: межвузовский сборник научных трудов. М.: РЭА, 1994
26. www.president.az
27. <http://www.azstat.org/MESearch/details>
28. www.taxes.gov.az

29. [http://www.maliyye.gov.az/sites/default/files/6265-izahat%20\(1\)\(1\).pdf](http://www.maliyye.gov.az/sites/default/files/6265-izahat%20(1)(1).pdf)
30. www.finance.gov.az
31. <http://www.azstat.org/MESearch/search?departament=1&lang=az>
32. <http://oxu.az/economy/114496>
33. <http://www.taxes.gov.az/modul.php?name=statistika>
34. <http://apa.az/print/411415>
35. <http://www.president.az/articles/19266http://www.taxes.gov.az/vn/metbuat/chixish/2016/TQuliyev.pdf>

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Magistratura Mərkəzinin
magistri Əliyev Samir Vləzim oğlunun
“Vergi potensialının qiymətləndirilməsi və ondan səmərəli istifadə metodları”
mövzusunda magistr dissertasiyasının

REFERATI

Mövzunun aktuallığı. Müasir mərhələdə Azərbaycanda aparılan iqtisadi islahatlar nəticəsində elmi praktiki xüsusiyyətlərə malik bir çox problemlər yaranıb. Bu problemlərin bütün səviyyələrdə müzakirəsi yalnız siyasi konyuktura ilə bağlı deyil, həmçinin iqtisadi artım, sosial proqramların yerinə yetirilməsi milli təhlükəsizliyin təmin olunmasına nail olmaq, Azərbaycanda sosial iqtisadi islahatların aparılmasının perspektivlərinin və potensial ehtiyatlarının aşkarlanmasının vacibliyini aparılır.

Dövlətin iqtisadi maliyyə sisteminin inkişafının müasir mərhələsində əsas hissənin vergi daxilolmaları təşkil edən büdcənin gəlir hissəsinin doldurulması aktual məsələdir. Büdcəyə vergi daxilolmalarının artım yollarının axtarışı nəticəsində obyektiv olaraq vergi sisteminə vergi daxilolmaların mənbəyi kimi əlavə gəlirlərin cəlb olunmasına ehtiyac yaranır. Tədqiqatlar nəticəsində bu sahədə bir çox yeni anlayışlar yaranıb ki, bunlardan “vergi potensialı”, “regionunu vergi potensialı” anlayışını misal göstəmək olar.

Dövlət idarəçiliyinin transformasiyasının vergi işinin təşkilinin səmərəliliyinin artırılması problemləri regionların sosial-iqtisadi inkişafına və konkret təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir.

İstənilən dövlətin iqtisadi inkişaf səviyyəsini müəyyən edən əsas faktorlardan biri büdcə vergi daxilolmalarının səviyyəsidir. Bu səviyyə isə öz növbəsində vergi potensialından asılıdır. Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasında həmçinin vergi potensialının düzgün müəyyənəndirilməsi əhəmiyyətli rol oynayır.

Məhz bu baxımdan dissertasiyanın mövzusu vergi potensialının nəzəri və metodoloji əsaslarının öyrənilməsinə həsr olunmuşdur.

Dissertasiyanın öyrənilmə səviyyəsi. İstənilən dövlətin maliyyə-vergi potensialının müəyyən edilməsi üsulları, maliyyə siyasətinin formalaşması məsələləri iqtisad elminin tədqiq olunmamış sahələrdən biridir.

Tədqiq olunan problem üzrə xarici ölkə alimlərindən Stephen M., Thomas J., Wallace S., Mirer T., Orkutt G., Symons E., Eaton J., Sokolovskiy L., Arkin V., Slastnikov A., Şevtsova E., Qusauov S., Çak S., Kubanova M, Balatskiy E., Qorskiy İ., Panskov V., və s., Azərbaycan iqtisadçı-alimlərindən isə Nadirov A., Səmədzadə Z., İmanov Q., Nuriyev Ə., Musayev A., Əlirzayev Ə., Həsənlı M., Bağırov D., Sadıqov M., Kəlbıyev Y. və digərlərinin əsərlərini göstərmək olar.

Bu əsərlərlə yaxından tanışlıq belə deməyə əsas verir ki, həmin elmi-tədqiqat işlərində vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodologiyasının hazırlanması məsələləri öz həllini tapmamışdır.

Dissertasiyanın məqsədi. Ölkəmizdə vergi potensialının qiymətləndirilməsi üsullarının işlənilib hazırlanması, vergi yükünün regionların vergi potensialına təsirinin qiymətləndirilməsi və onun optimallaşdırılması məsələlərinin həlli tədqiqat işinin məqsədini təşkil edir.

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün dissertasiyanın qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- sosial-iqtisadi inkişafının təhlili nəticəsində vergi yükünün parametrlərinin qiymətləndirilməsində vergi potensialından istifadə edilməsi;
- ölkədə həyata keçirilən vergi siyasətinin nəticələrinin təhlili;
- vergi potensialının nəzəri-metodoloji əsaslarının öyrənilməsi;
- vergi potensialına proqnozlaşdırılması və ona təsir edən amillərin müəyyən edilməsi;
- effektiv vergi rejiminin müəyyən edilməsi;

- vergi yükünün vergi potensialına təsirinin qiymətləndirilməsi;

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini sosial-iqtisadi inkişafı əks etdirən maliyyə və vergi potensialı, vergi yükü göstəriciləri, predmetini isə vergi potensialı və optimal vergi rejiminin büdcə gəlirlərinə təsirinin tədqiqi, proqnozlaşdırılması və qiymətləndirilməsi təşkil edir.

Dissertasiya işinin nəzəri və metodoloji əsaslarını yerli və xarici ölkələrinin iqtisadçı alimlərinin vergi potensialının qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması, optimal vergi rejimi və vergi yükünün müəyyən edilməsi sahəsində elmi-tədqiqat əsərləri təşkil etmişdir.

Dissertasiya işində informasiya bazası kimi Dövlət Statistika Komitəsinin illik hesabatları, Vergilər və Maliyyə Nazirliyinin rəsmi materialları, internet şəbəkəsində mövzuya uyğun elektron resurslar təşkil etmişdir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Dissertasiyada irəli sürülən elmi yenilik kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- vergi potensialının qiymətləndirilməsi üsulları və onun tətbiqi məsələləri araşdırılmışdır;
- ölkə iqtisadiyyatının stabil inkişafı üçün səmərəli və optimal vergi rejiminin formalaşması istiqamətləri müəyyən olunmuşdur;
- vergi potensialının qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması üsulları təklif olunmuşdur;
- vergilərin büdcəyə daxilolmalar əmsalının yüksəldilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir;
- vergi yükünün regionların maliyyə potensialına təsiri qiymətləndirilmişdir;

Dissertasiya işinin quruluşu. Dissertasiya işi kompüter yazısı ilə müvafiq standartlara yazılmışdır və 77 səhifədən ibarətdir. Dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.